

LORENTE, Mercè (2001) "Altres elements lèxics". SOLÀ, Joan (Dir.)
Gramàtica del català contemporani (Gcc). Barcelona: Empúries, Cap. 8

8 ALTRES ELEMENTS LÈXICS

Mercè Lorente Casafont

Institut Universitari de Lingüística Aplicada
Universitat Pompeu Fabra (Barcelona)

ÍNDEX

8.1 DEL LÈXIC A LA FRASEOLOGIA

8.1.1 Seqüències de mots que són unitats

8.1.1.1 La consideració d'unitat

8.1.1.2 El procés de lexicalització

8.1.1.3 El procés de gramaticalització

8.1.2 Delimitació i identificació d'aquestes unitats

8.1.2.1 Criteris formals

8.1.2.2 Criteris semàntics

8.1.2.3 Criteris pragmàtics

8.1.3 Classificació d'unitats

8.1.3.1 De la composició a les locucions

8.1.3.2 De les locucions a les expressions fixes

8.1.3.3 De les expressions fixes a la fraseologia

8.2 LES LOCUCIONS

8.2.1 Locucions gramaticals

8.2.1.1 Locucions conjuntives

8.2.1.2 Locucions preposicionals

8.2.1.3 Locucions quantificacionals

8.2.2 Locucions lèxiques

8.2.2.1 Locucions verbals

8.2.2.2 Locucions adjectivals

8.2.2.3 Locucions adverbials

8.3 LES LOCUCIONS NOMINALS

8.3.1 Descripció estructural

8.3.1.1 Categories i estructures de les locucions nominals

8.3.1.2 Productivitat de patrons estructurals

8.3.2 El significat de les locucions nominals

8.3.2.1 El significat de la unitat i el significat dels formants

8.3.2.2 Les locucions nominals i els llenguatges d'especialitat

8.3.3 Classes de locucions nominals

8.3.3.1 Les locucions amb nucli genèric

8.3.3.2 Les locucions amb nucli referit a parts del cos

8.3.3.3 Les locucions eponímiques

8.3.3.4 Les locucions de base oracional

8.4 EXPRESSIONS LEXICALITZADES, NO REFERENCIALS

8.4.1 Descripció estructural

8.4.2 Classes d'expressions segons l'ús

8.5. FRASEOLOGISMES ORACIONALS

8.5.1 Definició i descripció dels fraseologismes

8.5.2 Classes de fraseologismes

8.1 DEL LÈXIC A LA FRASEOLOGIA

El contingut d'aquest capítol es refereix a les estructures sintagmàtiques que formen part del lèxic, i també als sintagmes de naturalesa fraseològica, que comparteixen força característiques amb les anteriors.

La sintagmació és el recurs de formació de mots que combina paraules existents en estructures sintàctiques, per designar significats específics (*una clau anglesa, el porc senglar, un peu de rei, la mà de morter, la llei de l'embut, l'ou com balla, un cop de puny, la síndrome d'immunodeficiència adquirida*).¹ De fet es generen com a sintagmes lliures en la sintaxi i alguns arriben a incorporar-se en el lèxic de la llengua, per raons de tipus referencial (Cabré 1994), és a dir per cobrir necessitats denotatives o connotatives. Anomenats diversament mots sintagmàtics, sintagmes lexicalitzats, sintagmes travats o compostos sinàptics, es caracteritzen, des del punt de vista formal, perquè són estructures sintàctiques que no permeten la inserció d'altres elements a l'interior, com ho fan les paraules simples o compostes. Encara que es tracta de fenòmens vinculats, distingim entre el concepte de sintagmació, com a recurs formal de construcció de sintagmes que passen a formar part del lèxic de la llengua, i el concepte de lexicalització, com a procés gradual de fixació formal de l'estructura sintagmàtica i al mateix temps d'assignació de significat específic.

Hi ha molts altres sintagmes i altres combinacions de paraules que no formen part de l'inventari lèxic de la llengua, però que presenten algunes característiques que les acosten a les paraules i les allunyen de les combinacions lliures de la sintaxi. Formen part de la fraseologia, un espai fronterer entre el lèxic i la sintaxi, i la terminologia que s'hi refereix és força heterogènia: fraseologismes, unitats fraseològiques, expressions fixes i fixades, locucions, frases fetes. Responen a esquemes tan diversos² com els següents:

- (1)a Elements gramaticals com *tant per tant, en comptes de, un grapat de*
- b Locucions com *fet un petó, tenir gana³, aixecar la camisa a algú, més alegre que unes Pasqües, alt com un Sant Pau, ser un mort de gana, de cop i volta, al peu de la lletra*
- c Expressions del tipus *bon dia, passi-ho bé [pasjubé], la mare del Tano, mecassum ronda*
- d Frases fetes com *tal faràs tal trobaràs, para el carro*
- e Refranys: *Cara d'ovella i urpes de llop; Qui de jove no treballa quan és vell dorm a la palla.*

Alguns estudis de morfologia han introduït l'anàlisi dels sintagmes nominals lexicalitzats, com exemplificació d'un dels recursos de formació de mots (Cabré 1994); les gramàtiques han cobert parcialment l'anàlisi d'algunes combinacions que funcionen com a connectors o com a especificadors; i els estudis fraseològics s'han ocupat fonamentalment de les expressions idiomàtiques amb significat figurat (Carneado y Triastá 1983, Corpas 1997, Ruiz Gurillo 1997), Wotjak 1998). En aquest capítol hem integrat totes les combinacions de mots, constituïdes sintàcticament, tant si són de naturalesa gramatical, lèxica o fraseològica, ja que, des del punt de vista formal, no hi ha diferències entre les estructures que s'arriben a lexicalitzar i les combinacions lliures del discurs. En aquesta línia, el criteri de descripció que prioritzem és el tipus d'estructura sintagmàtica que hi ha a la base de les expressions analitzades.

Els sintagmes lexicalitzats i les unitats fraseològiques comparteixen les següents propietats lèxiques:

- a) Els parlants les incorporen en la seva competència lèxica íntegrament, no les construeixen espontàniament en el discurs. L'adquisició cognitiva d'aquestes unitats és semblant a la de les paraules simples, derivades o compostes.

b) Tenen tendència a la fixació formal. En el cas dels sintagmes nominals lexicalitzats això es tradueix en una estructura que no admet inserció d'elements al seu interior (*mal de panxa* / **mal horrorós de panxa*), i alguns queden fixats en una determinada forma flexiva (*ulleres de sol*). Entre les unitats fraseològiques, hi ha una escala gradual des d'expressions absolutament fixades (*al cap i a la fi*, *arribar i moldre*) fins a estructures que admeten la inserció d'elements (*no facis rucades* / *no facis tantes rucades*) o la flexió d'alguns dels seus formants (*més dolent* / *dolenta* / *dolents* / *dolentes que la tinya*).

c) Encara que força sintagmes nominals lexicalitzats, sobretot dels llenguatges d'especialitat, i algunes locucions i expressions tenen un significat composicional i literal (*llibre de registres*, *càmera de vídeo*), hi ha moltes estructures sintagmàtiques, lèxiques o fraseològiques, que es caracteritzen pel significat no composicional, sovint de base metafòrica (*clau anglesa*, *cabell d'àngel*, *nou de trinca*, *plantar cara*, *aixecar la camisa a algú*).

Aquestes coincidències formals i semàntiques han dut alguns models lingüístics a considerar les unitats fraseològiques com a integrants del component lèxic de la gramàtica.⁴ Altres veus de la lingüística⁵ han defensat, per a la fraseologia, un espai autònom, però situat a la frontera entre el lèxic i la sintaxi, on les unitats lèxiques i les fraseològiques es distribuïrien al llarg d'una línia contínua gradual i teòrica, que aniria des de la unitat més lexicalitzada a la menys lexicalitzada. En aquesta descripció, sense voler entrar en plantejaments teòrics apriorístics, hem optat per una concepció àmplia del fenomen de manera que analitzarem construccions molt variades que van des de combinacions d'elements amb funció gramatical (locucions gramaticals) fins a oracions completes i autònomes (refranys i expressions fixades), passant per sintagmes amb valor lèxic (locucions nominals) o amb valor fraseològic (locucions adjectivals, verbals i adverbials).

8.1.1 Seqüències de mots que són unitats

Els parlants d'una llengua identifiquen i distingeixen, mitjançant la seva competència lingüística, les estructures sintagmàtiques que formen part del lèxic o de la fraseologia. Els principals indicis de què disposen són la consideració de la seqüència com una unitat indissoluble i el fet que estigui dotada de significat específic. Els processos lingüístics de lexicalització i de gramaticalització són responsables de la conversió d'estructures de la sintaxi en unitats funcionals, lèxiques o fraseològiques.

8.1.1.1 *La consideració d'unitat*

En l'àmbit dels refranys o de certes expressions, el fet d'ostentar una autonomia oracional clara, que fins i tot pot coincidir amb un sol acte de parla, facilita la delimitació i la identificació d'aquestes estructures com a unitats. No obstant això, els parlants s'adonen a més que, des del punt de vista semàntic i pragmàtic, aquestes oracions fraseològiques constitueixen conglomerats molt més compactes que les oracions sorgides del discurs lliure, pel seu caràcter idiomàtic. Observeu-ne aquesta distinció a partir dels exemples següents: *Qui no vulgui polys que no vagi a l'era* (fraseològica) vs. *Qui no vulgui sopar que no vagi al menjador* (lliure). Les oracions de naturalesa fraseològica es transmeten en la tradició oral i literària de manera compacta, amb molt poques variacions, encara que els contextos i els referents que les van motivar inicialment hagin canviat.

Les paraules o les unitats fraseològiques de construcció sintagmàtica no solen disposar d'autonomia oracional, excepte en casos d'exclamacions o en altres actes de parla singulars. Habitualment s'insereixen dins d'una cadena oracional, però són identificats com a unitats per la convergència d'aspectes formals, funcionals i semàntics, com ho fem amb les totes les paraules. Les locucions conjuntives i prepositives són combinacions que operen, de manera compacta, com a

connectors oracionals o sintagmàtics. Les locucions quantificacionals fan d'especificadors en sintagmes nominals. Les locucions verbals funcionen de predicats oracionals, les locucions adjectivals poden fer-ho d'atribut, de predicat secundari o de complement de nom; les locucions adverbials es corresponen sempre amb complements adjunts o circumstancials; les locucions nominals ocupen posicions argumentals, de subjecte o de complements de l'oració en què s'insereixen. En qualsevol cas, els sintagmes lèxics o fraseològics no solen presentar dificultats de segmentació, gràcies a la seva autonomia estructural i semàntica.

La principal dificultat d'identificació d'aquests sintagmes radica, en tot cas, en el reconeixement i la interpretació del seu caràcter lèxic o fraseològic. Si un parlant o un aprenent de la llengua no ha incorporat aquesta mena d'unitats en el seu vocabulari, no serà capaç d'interpretar-les correctament ni de distingir-les dels sintagmes lliures del discurs ni de les anomenades col·locacions lèxiques. El concepte de col·locació, que prové de la lingüística de corpus, equival a una combinació lèxica qualsevol que apareix recurrentment en un text, i que no es correspon necessàriament amb una estructura sintagmàtica. Tot sintagma lliure es construeix sota restriccions de combinatòria o selecció lèxica i el fet que es pugui documentar que aquesta combinació és recurrent és el que ens permet de considerar-la una col·locació. Però només alguns sintagmes lliures, siguin col·locacions o no, arriben a passar per un procés de lexicalització, que els incorpora en el lèxic de la llengua o que els assigna algunes propietats de fixació i d'idiomaticitat per convertir-les en unitats fraseològiques.

8.1.1.2 *El procés de lexicalització*

La lexicalització és un procés que implica que allò que no era inicialment un mot s'hi transforma. Parlem de lexicalització en els següents casos: a) quan un acrònim o una sigla esdevenen un mot, en el

sentit que poden flexionar o formar altres mots per derivació (*làser, sida*); b) quan una forma canvia de classe de mots per un procés de conversió (*sopar* verb > nom); i c) quan una estructura lliure del discurs s'incorpora en el lèxic (*drets humans, societat de la informació*). En aquest treball, també considerem lexicalització el procés que fa que un sintagma o una oració esdevingui un fraseologisme, ja que com hem vist les unitats fraseològiques comparteixen també propietats del lèxic.

La lexicalització de sintagmes i oracions s'aconsegueix mitjançant la combinació de dues característiques bàsiques: la fixació formal i l'assignació d'un significat específic. Hi ha d'altres característiques complementàries que faciliten la transformació d'una estructura complexa en una unitat fixada amb significat lèxic, com són la idiomàtica, la metaforització, les anomalies estructurals que pugui presentar i el procés de recategorització, entès com el canvi de una classe de mots a una altra.

Les conseqüències d'aquest procés complex afecten també diverses dimensions del llenguatge: el vessant psicolingüístic, ja que les estructures lexicalitzades s'adquireixen en bloc com el lèxic; el cognitiu, perquè les estructures lexicalitzades permeten cobrir buits designatius o obtenir variants denotatives o connotatives; i el vessant pragmàtic, atès que aquestes construccions per la seva riquesa semàntica i expressiva són força freqüents en l'ús, amb la qual cosa solen esdevenir encara més fixes.

La fixació d'una estructura sintagmàtica es pot caracteritzar: a) per la pèrdua d'accent d'un dels formants, sobretot en sintagmes on el nucli és monosil·làbic; b) per no admetre cap altre connector intern que la preposició *de*, la menys marcada semànticament de les preposicions febles; c) per les restriccions d'inserció d'elements especificadors i modificadors dins de l'estructura de la unitat; i d) per les limitacions de canvis d'ordenació. Tant les unitats fraseològiques, siguin

sintagmàtiques o oracionals, com les unitats lèxiques de construcció sintagmàtica presenten graus de fixació diferents, com podem veure en els exemples de (2).

- (2) a Locucions adjectivals
curt de vista [+fixa] ... *tossut com una mula* [-fixa]
- b Locucions adverbials
temps enrere [+fixa] ... *fa cosa de deu anys* [-fixa]
- c Locucions nominals
una camisa de força [+fixa] ... *una camisa de seda blava*
[lliure]
un cop d'aire [+fixa] ... *un cop donat a la porta* [lliure]

Des de la perspectiva de l'anàlisi lingüística, per comprovar el grau de fixació d'una estructura sintàctica s'hi poden aplicar proves d'inserció, de commutació, de permutació o de transformació. Les estructures més fixades solen ser les que, malgrat els canvis històrics que pateix la llengua, contenen en l'interior formants fossilitzats en la forma antiga, com la locució adverbial *sens dubte*, o les que inclouen formes lèxiques no autònomes, com *fer la viu-viu*.

No obstant això, la fixació formal no és l'únic valor de la lexicalització. Una cadena de mots qualsevol pot estar fixada per l'ús, però no podrà formar part de l'inventari lèxic o fraseològic de la llengua si no té assignat un significat propi i si no és un sintagma ben format. La construcció sintagmàtica que inicia un procés de lexicalització ha de respondre a la necessitat de designar un referent (*mà de morter*), d'obtenir una variant lèxica expressiva (*el repòs etern*) o d'acotar un significat més especialitzat (*càmera de vídeo*). Encara que corresponguin a fenòmens distints, la metaforització i la idiomàtica poden reforçar el procés de lexicalització si es donen les condicions anteriors. Una estructura oracional o sintagmàtica idiomàtica i de significat metafòric no pot esdevenir una paraula, si no presenta un cert grau de fixació i no

disposa d'un significat referencial.

Per metaforització entenem dos processos distints respecte de la semàntica de les estructures sintagmàtiques: d'una banda, pot referir-se al procés de creació, és a dir pot ser la motivació de la formació d'un mot complex de caràcter denotatiu, com *una tauleta de nit*, *un peu de rei*, *la pell de gallina* o *el diner negre*; d'altra banda, el sintagma lexicalitzat o en procés de lexicalització pot ostentar un significat metafòric amb finalitat connotativa, com *una bleda assolellada*, *la llei de l'embut* o *un pou de ciència*.

D'altra banda, la idiomàticitat fa referència a tota mena de fenòmens lingüístics reconeguts com a peculiars d'una llengua, per tant la combinatòria lèxica restrictiva de sintagmes lèxics o fraseològics s'inclou dins d'aquesta noció intuïtiva, al costat de les referències al context cultural. El caràcter idiomàtic d'un sintagma és molt més evident quan les restriccions lèxiques són molt fortes i quan el significat no és composicional i a més és metafòric, i, entre aquests casos, encara n'hi ha alguns que contenen anomalies de tipus gramatical, com la manca de concordança (*un bala perduda* / **una bala perduda*) o la defectivitat (*això són faves comptades* / **això és fava comptada*), que els fa més idiomàtics encara.

La recategorització o canvi de classe de mots és un aspecte que, en alguns casos, pot intervenir en els processos de lexicalització de sintagmes i oracions. Quan hi ha canvi de classe de mots, generalment s'acompanya d'una certa fixació formal i de canvi de significat (vg. en el capítol 6 els processos de formació de mots recategoritzadors). Les estructures complexes analitzades en aquest capítol responen majoritàriament a estructures sintagmàtiques de la mateixa classe de mot que el nucli, però farem també referència a alguns casos en què s'han produït recategoritzacions aconseguïdes per l'adjunció d'un determinant o per la invariabilitat de flexió, com en els exemples següents.

- (3) a [O]_{SN} *l'ou com balla*
b [SAdj]_{SAdv} *comptat i debatut*

8.1.1.3 *El procés de gramaticalització*

La gramaticalització és el procés gradual que transforma una paraula de significat lèxic en una unitat de significat gramatical. Algunes construccions sintagmàtiques també s'han vist afectades per aquest procés, quan a partir d'un sintagma preposicional com *al cap i a la fi* obtenim una locució conjuntiva, o amb l'adjunció d'una preposició l'estructura *per amor* esdevé la locució prepositiva *per mor de*. En tots aquests casos, es tracta d'una gramaticalització lleu,⁶ ja que el resultat simplement perd el significat lèxic per convertir-se en un connector oracional o sintagmàtic o en un especificador, però manté l'estructura sintàctica original i en conserva algunes propietats semàntiques. Les estructures sintagmàtiques afectades per processos de gramaticalització són les locucions conjuntives, prepositives i quantificacionals.

8.1.2 **Delimitació i identificació d'aquestes unitats**

Per tal de delimitar i classificar les diverses estructures sintàctiques de què ens ocupem en aquest capítol hem seguit un criteri funcional, en el sentit que distingim entre estructures complexes que funcionen com a unitats gramaticals, estructures que funcionen com a paraules o extensions de paraules i estructures que funcionen com a expressions o oracions autònomes.

8.1.2.1 *Criteris formals*

En la descripció d'aquestes unitats lèxiques i fraseològiques hem prioritzat els aspectes formals, atès que el criteri de fixació es considera

fonamental en el procés de lexicalització. Així, hem analitzat les estructures que complien determinades funcions, observant en quins casos hi ha hagut canvi de classe de mots i mesurant el grau de fixació a partir de la inserció interna d'especificadors i modificadors. Un altre aspecte formal que hem tingut en compte és l'autonomia de les expressions analitzades o la seva inclusió en la sintaxi oracional.

De manera general, hem preferit analitzar els sintagmes mínims, de manera que en casos d'inclusió d'un sintagma nominal o d'un sintagma adjectival dins d'un predicat verbal, com els exemples de (4), hem optat per la descripció del sintagma nominal o de l'adjectival, i només hi hem fet una breu referència dins de l'apartat de locucions verbals, quan el verb no és copulatiu i la combinació entre verb i SN o SAdj és força recurrent.

- (4) {estar boig com una cabra / boig com una cabra}
{tenir cara de pa / cara de pa}
{ser el cul del Jaumet / el cul del Jaumet}

8.1.2.2 *Criteris semàntics*

El significat de la construcció resultant, i en alguns casos la motivació semàntica de la construcció lèxica, és el següent criteri que centra la descripció. Quan els aspectes formals i els aspectes semàntics presenten alguna mena de correlació hem intentat d'assenyalar-ho. En concret, i quan ha estat possible, hem revisat aspectes semàntics diversos, com la naturalesa denotativa o connotativa, la presència de metàfores, la motivació d'aquestes figures, l'alternança de variants literals i variants figurades o les relacions d'hiperonímia⁷ i de cohiponímia.⁸

8.1.2.3 *Criteris pragmàtics*

Els aspectes pragmàtics que completen la descripció de cada apartat es refereixen a la pertinença de les unitats a la llengua comuna o als llenguatges d'especialitat, a la recurrència de certes estructures en determinats àmbits temàtics, a l'expressivitat o al caràcter eufemístic d'algunes unitats, o a la correlació entre algunes locucions i determinats registres lingüístics (col·loquial, vulgar, formal). Hi ha casos en què la selecció lèxica dins d'estructures sintagmàtiques està íntimament vinculada al context cultural (Tristá 1988), com la inclusió d'onomàstica en sintagmes relacionats amb la ciència (*el bacil de Koch*) i la tecnologia (*el motor Diesel*), o la tria de lèxic relacionat amb les llegendes (*la llet de bruixa*), la tradició religiosa (*alt com un Sant Pau*) o la literatura popular (*la lluna de València*).

8.1.3 Classificació d'unitats

Seguint el continuum del lèxic a la sintaxi, i d'acord amb una visió àmplia del fenomen fraseològic, presentem a continuació els diversos grups d'estructures sintagmàtiques analitzades en aquest capítol. Aprofitem per establir la terminologia més usual que usem per referir-nos-hi.

8.1.3.1 De la composició a les locucions

Sota la denominació comuna de *locució*, hem establert tres grans grups d'estructures sintagmàtiques: les construccions que funcionen com a elements gramaticals (*locucions gramaticals* vg. § 8.2.1), les que funcionen com els mots de la llengua (*locucions lèxiques* vg. § 8.2.2) i, entre les anteriors, n'hem destacat especialment les nominals (*locucions nominals* vg. § 8.3).

Comparteixen el fet de no disposar d'autonomia oracional, i com qualsevol sintagma s'insereixen dins d'estructures superiors per formar

oracions. Són sintagmes nominals, adjectivals, adverbials, verbals o simples combinacions de preposicions i conjuncions amb altres preposicions, conjuncions o adverbis.

8.1.3.2 *De les locucions a les expressions fixes*

Les *expressions lexicalitzades no referencials* (vg. § 8.4) recullen les salutacions, les fórmules de cortesia i protocol i tota mena d'exclamacions, que poden disposar d'una certa autonomia oracional, però solen estar íntimament lligades a certs actes comunicatius (determinats documents escrits i orals, interaccions orals espontànies). Des del punt de vista estructural són sintagmes nominals, sintagmes verbals o oracions que poden constituir un únic acte de parla o estar inserits dins d'actes de parla més amplis. Des del punt de vista comunicatiu, habitualment es corresponen amb enunciats de funció expressiva o emotiva⁹, fàtica¹⁰ o conativa.¹¹

8.1.3.3 *De les expressions fixes a la fraseologia*

Encara que la concepció àmplia de la fraseologia en què ens situem abraça des dels elements gramaticals complexos i les unitats lèxiques d'estructura sintagmàtica fins als refranys, hem reservat la denominació *fraseologisme* (vg. § 8.5) per referir-nos a les estructures oracionals completes que poden configurar un acte de parla autònom. Aquesta subclasse engloba les oracions de significat complet que contenen una sentència ètica (*A gat vell no li diguis "moixina"*). Molt sovint es corresponen amb estructures duals (*Afarta'm i diga'm moro*) i quasi sempre tenen un significat metafòric o bé contenen una metàfora. Inclouen les frases fetes¹², les parèmies o proverbis¹³ i els refranys¹⁴.

8.2 LES LOCUCIONS

8.2.1 Locucions gramaticals

8.2.1.1 *Locucions conjuntives*

La conjunció és la classe de mot que serveix per connectar oracions coordinades o subordinades, i en alguns casos també sintagmes. A més de les conjuncions simples (*que, si, com, etc.*), la llengua disposa de dos recursos que li permeten enriquir l'inventari de connectors oracionals amb estructures més específiques des del punt de vista semàntic. El primer consisteix en la gramaticalització d'altres classes de mots que passen a funcionar com a conjuncions (Badia 1994: 306), com en els casos d'*així, tanmateix* o *segons*. El segon recurs, que volem analitzar en aquest apartat, és la construcció de les anomenades locucions conjuntives, que es basa en la combinació d'altres classes de mots gramaticals o lèxiques (preposicions, pronoms, noms i adverbis) amb conjuncions simples, fonamentalment la conjunció *que*.

Les locucions conjuntives són, per tant, estructures que estan formades per partícules que originalment pertanyien a classes de mots diverses i que ara funcionen com un únic connector oracional, com podem observar en els exemples següents:

- (5) puix que, atès que, ara que, després que
per tal com, tant per tant, més aviat
o bé... o bé, ara... ara, com més... més

En tots aquests casos, podem parlar d'un procés de gramaticalització perquè la combinació de peces té tres conseqüències: a) Hi ha una fixació formal, ja que no és possible efectuar canvis d'ordenació de les partícules ni tampoc inserir-hi altres especificadors o modificadors; b) la pertinença a la classe de mot conjunció es refereix a tota l'estructura, per la qual cosa podem parlar d'unitat; i c) s'hi pot notar un cert canvi semàntic o pragmàtic respecte del significat o de l'ús

que tenien en el seu origen les partícules que componen aquesta nova unitat, com s'il·lustra a (6).

- (6) No inserció: **ara mateix que, *després de dinar que*
Classe de mots: *malgrat que* (conjunció)
Canvi semàntic: *atès* (participi del verb *atendre*) vs. *atès que* (conjunció)

En el capítol 31 del volum de Sintaxi, M. Josep Cuenca (vg. § 31.2.4) analitza aquestes unitats des de la perspectiva del seu funcionament com a connectors textuais i oracionals, i distingeix les conjuncions, que operen bàsicament de connectors oracionals, dels matisadors, estructures sintagmàtiques diverses i gramaticalitzades que són els connectors textuais per excel·lència. Des del punt de vista lexicològic, analitzarem aquí les diverses estructures de base usades per a la seva constitució, independentment del seu funcionament sintàctic o discursiu. Ens proposem classificar-les segons els patrons estructurals que les constitueixen, el significat que aporten i les restriccions d'ús que imposen.

Si ens fixem, d'entrada, en la combinació de classes de mots que hi ha a la base de la locució conjuntiva resultant, observarem que les combinacions més recurrents es donen entre conjuncions i adverbis, tal com veiem a (7), seguides a continuació per una gran profusió d'estructures encapçalades per una preposició, com les de (8), o per altres combinacions que reflectim a (9).

- (7) conjunció + conjunció: *puix que, sinó que, com si*
conjunció + Adv: *i encara, i altrament, i encara*
Adv + Adv: *més aviat, ara bé*
Adv + conjunció: *només que, sempre que, abans que, així com*

(8) preposició + conjunció:¹⁵ *des que, fins que, segons que, malgrat que*¹⁶

preposició + Adv: *per tant, per on, fins on*

preposició + preposició: *per contra*

preposició + nom: *al capdavant, en conseqüència, al cap i a la fi, en efecte*

preposició + pronom: *per això, amb tot*

(9) participi + conjunció: *atès que, posat que, vist que*¹⁷

SN + conjunció: *cada cop que, cada vegada que*

Hi ha d'altres combinacions derivades de les anteriors, que solen presentar tres o més components: *en cas que, per més que, tot d'una que, de por que, tan aviat com, tot i que, tot i amb això, i de més a més, i encara més, cap per cap, tant per tant, i fins i tot, etc.*

La funció de les locucions conjuntives, establir connexions entre oracions, ens permet distingir les que determinen un tipus concret de subordinació i les que precedeixen una coordinació. Cal destacar que, a diferència de les conjuncions simples, que poden introduir oracions subordinades substantives i oracions subordinades adverbials, les locucions conjuntives només poden encapçalar subordinades adverbials locatives, temporals, de mode, condicionals, causals, consecutives, finals i concessives, com podem observar a (10). Les combinacions de partícules que introdueixen comparacions, tant si s'estableixen entre sintagmes adjectivals o entre sintagmes verbals, poden ser considerades també locucions conjuntives per tractar-se de construccions fixes que funcionen com a elements de connexió, encara que presenten una característica que les diferencia de les altres locucions comentades, la discontinuïtat cotextual, i per això ens hi referirem més endavant.

(10) Locatives: *des d'on, fins on, per on*

Temporals: *abans que, així que, ara que, cada cop que,*

cada vegada que, des que, després que, d'ençà que, fins que, llavors que, de seguida que, sempre que, tan aviat com, tot d'una que, tot just que

De mode: així com, com si, de por que, segons que, tal com

Condicionals: amb que, en cas que, mentre que, només que, posat que, sempre que, sols que

Causals: atès que, com que, com sigui que, ja que, per això, per tal com, puix que, vist que

Consecutives: així que, de manera que, en conseqüència, per consegüent, per tant, tant que

Finals: a fi que, per tal que

Concessives: malgrat que, bé que, per més que

Aquesta mena de classificació, usada habitualment a les gramàtiques, no és exclusivament sintàctica sinó que està motivada semànticament. Les locucions conjuntives que introdueixen oracions subordinades aporten un significat que condiciona la relació que s'estableix entre l'oració subordinada i la principal, però aquest significat no és autònom com el del lèxic, sinó que només en el context podem interpretar el significat oracional. Fixem-nos que hi ha casos de locucions homònimes que, segons el context i d'acord amb altres aspectes gramaticals com la correlació de temps verbals, poden ser interpretades d'una manera o una altra, com es pot veure a (11).

- (11) Sempre que sortim, plou (temporal)
Sempre que ho volguessis, t'ho diria (condicional)

Les oracions coordinades també poden connectar-se mitjançant locucions, de forma alternativa a les conjuncions simples. Generalment les locucions conjuntives aporten, a la coordinació oracional, un complement informatiu que assegura la progressió discursiva i que és alhora un reforç expressiu. Les locucions que funcionen com a

connectors interoracionals coordinants poden ser adversatives, disjuntives, consecutives (també anomenades il·latives), explicatives¹⁸ o continuatives, com podem veure a (12) amb alguns exemples il·lustratius.

(12) Adversatives: *sinó que, per contra, no obstant això, amb tot, en canvi*

No és que no vulgui fer-ho, sinó que no ho puc fer

Disjuntives: *o ... o, o ... o bé*

Pel que sembla, o acabes d'arribar o bé estàs a punt de sortir

Consecutives o il·latives: *per tant, en conseqüència, consegüentment*

No em sembla admissible, per tant no votaré a favor de l'esmena

Explicatives: *això és que, és a dir que, o sigui que*

M'ha convidat a dimitir, és a dir que m'ha cessat

Continuatives: *i a més, i encara més, i fins i tot, i àdhuc, i de més a més, i així mateix*

Se m'ha espatllat la rentadora, i a més els operaris no vindran fins dilluns

Més amunt ens hem referit a la discontinuïtat cotextual de les locucions conjuntives que introdueixen esquemes comparatius de tipus interoracional (*Quant més feina ens entra, més despeses tenim*); no obstant això, el caràcter d'estructura binària no és exclusiu de les locucions comparatives. Altres locucions conjuntives que també responen a esquemes binaris són les disjuntives i les distributives, que pertanyen al grup de connectors d'oracions coordinades. A diferència de les comparatives, en què les dues parts de la locució són distintes, en el cas de les disjuntives i de les distributives sovint es tracta d'una simple reduplicació de la mateixa partícula, generalment un adverbí. Vegem-ne alguns exemples a (13). La discontinuïtat d'aquestes locucions dificulta

la seva consideració d'unitat gramatical, perquè s'aparten força del prototip propi dels processos de gramaticalització, en canvi el fet de respondre a un esquema sintàctic fa indiscutible la seva naturalesa fraseològica.

(13) *No només s'ha polit els estalvis, sinó que a més ha demanat un crèdit*¹⁹

O t'espaviles o arribarem tard (disjuntiva)

Ara riu, ara plora (distributiva)

Com més gran em faig, més malpensada sóc (comparativa)

La selecció d'una conjunció o d'una locució conjuntiva determinada implica sovint alguna restricció en l'ordenació de les oracions relacionades. Amb l'excepció de les estructures binàries a què ens referíem més amunt, les oracions coordinades i la majoria de subordinades incorporen la locució conjuntiva entre les dues oracions, però hi ha alguns casos en què podem trobar la locució a inici absolut d'oració. Les oracions subordinades adverbials que admeten una major llibertat d'ordenació respecte de l'oració principal són les temporals, les finals, les condicionals i les causals, com podem veure a (14). Convé destacar també que les locucions formades per participi i conjunció (*atès que, vist que, posat que*) solen situar-se a inici absolut d'oració en registres formals i especialment en el discurs administratiu i jurídic.

(14) *Cada vegada que rento el cotxe, plou*

Per tal que puguis concentrar-te, abaixaré la música

Atès que les parts han arribat a un acord preliminar, se suspèn la vista

Hi ha dos casos de locucions conjuntives que sempre apareixen en posició final absoluta d'oració i que aparentment no funcionen com a connectors interoracionals. Es tracta dels casos de la continuativa *i tot* i de la concessiva *per això*,²⁰ que sempre apareixen en posició posposada,

com podem observar a (15), i que a més dels respectius valors continuatiu i concessiu impliquen una elisió discursiva.

- (15) Vaig haver de renyar-lo *i tot*
Bé que s'ho mereixia, *per això*

8.2.1.2 Locucions prepositives

Les locucions prepositives són estructures, de morfologia invariable, formades per la combinació d'una preposició (simple o doble) amb altres classes de mots. Funcionen com a nuclis dels sintagmes preposicionals, de la mateixa manera que ho fan les preposicions simples (*en, de, a*) i les dobles (*per a, des de*), però aporten una càrrega semàntica major o més específica que aquestes. Les classes de mots distintes de preposició que intervenen en aquestes locucions són bàsicament adverbis i noms que, en alguns casos, poden estar especificats o modificats. Hi ha algunes locucions prepositives que inclouen també adjectius, participis o infinitius verbals, però sempre hi estan usats com a adverbis o noms. Vegem-ne alguns exemples:

- (16) Ho he desat *al capdamunt de* l'armari
Li regalaré un disc *en comptes de* la típica corbata
Vaig aconseguir un bon descompte *gràcies al* meu germà
A força de crits, el vaig fer callar

En la bibliografia de referència no sempre hi ha unanimitat a l'hora de considerar les combinacions de dues preposicions (*per a, des de, fins a, sobre de, sota de*) com a preposicions compostes o dobles o com a locucions prepositives (Badia 1994: § 11). En aquesta descripció, hem descartat com a locucions prepositives les preposicions dobles àtones, a causa de la seva atonicitat, del seu significat més general i ja que també intervenen en altres locucions prepositives.

Encara que algunes locucions prepositives mantenen una relació de sinonímia parcial amb les preposicions simples, perquè en alguns contextos poden usar-se indistintament, com per exemple la parella *al capdamunt de* i *a sobre de*; hi ha molts casos en què la locució no pot ser substituïda per una estructura més simple. A diferència de les locucions conjuntives (vg. § 8.2.1.1) que superen en expressivitat les conjuncions simples alternatives, les locucions prepositives es caracteritzen bàsicament per un increment d'informació semàntica, una concreció de significat sobre la relació sintagmàtica afectada, com veiem a (17); sense deixar de banda que també algunes locucions prepositives comporten un grau d'expressivitat notable, que les fa especialment adequades per a certs registres lingüístics.

(17) Hi ha un refugi *al peu de* la muntanya

La farmàcia és *a tombar del* carrer

Tota la junta va votar-hi a favor *amb l'excepció del* tresorer

Li vaig fer arribar la nota *per mitjà del* meu veí

Les estructures de les locucions prepositives es corresponen amb combinacions d'alguna preposició tònica amb una o més preposicions àtones (18a), amb la parella adverb i preposició (18b) o amb sintagmes preposicionals, on el sintagma nominal pot anar especificat o no, però sempre regeix un modificador amb la preposició *de*, que es considera part de la locució (18c).

(18)a a sobre de, cap a, en contra de, a dins de, fins per²¹

b lluny de, enmig de, arran de, després de, dalt de, ensems amb, tret de, damunt de, davall de, gràcies a, fora de, damunt de, llevat de, enfront de, prop de²²

c al capdavant de, al costat de, al bo de, de resultes de, a favor de, al voltant de, amb l'excepció de, al bell mig de, per amor de,²³ a despit de, a cops de, al peu de, sota pretext de, en referència a, a tocar de, a la cua de, a la vora de, al capdavall

de, al front de

Són freqüents les correspondències formals entre locucions prepositives de base adverbial i de base nominal de significat locatiu, per la possibilitat de nominalitzar classes de mots amb la simple addició d'un determinant (*damunt de* vs. *al damunt de*, *enmig de* vs. *al mig de*, *enfront de* vs. *al front de*). A més de la recategorització o canvi de classe de mots d'adverbis (*al damunt de*, *al bo de*), els formants nominals de les locucions constituïdes per sintagmes preposicionals poden provenir de la substantivació d'un infinitiu verbal (*a tocar de*, *al tombar de*) o de la lexicalització d'un sintagma, com en els casos de *al capdamunt de*, *al capdavall de* i *al capdavant de*.

En els exemples de (18c), podem observar que les locucions constituïdes a partir d'un sintagma preposicional presenten alhora variacions relacionades amb la presència de determinants i d'altres especificadors o modificadors. El determinant definit apareix relacionat fonamentalment amb locucions prepositives de significat locatiu (*al damunt de*, *al costat de*, *al capdavall de*, *al voltant de*), llevat de casos com *al bo de* o *al llarg de*, usades amb significat temporal (*al bo de l'estiu*, *al bo de l'hivern*, *al llarg del mes*, *al llarg de l'any*), i com *amb l'excepció de*, única locució prepositiva encapçalada per la preposició feble *amb*. És força recurrent l'addició de l'especificador *mateix* en locucions prepositives formades per adverbis o per sintagmes preposicionals, però exclusivament per a les locatives de major concreció (*al damunt mateix de*, *al peu mateix de*, *enfront mateix de*, *al costat mateix de*), perquè la resta de locucions de lloc no admeten aquesta inserció (**lluny mateix de*, **prop mateix de*), però sí que poden portar quantificadors com *molt*, *poc*, *bastant*, *gaire*, *força* (*molt lluny d'aquí*, *no gaire a prop d'aquí*). La possibilitat d'inserir-hi altres especificadors o modificadors està força restringida idiomàticament: l'adjectiu *bell* només modifica la locució *al mig de* i en contextos pragmàticament adequats (*al bell mig de l'agost*); les locucions *a despit*

de i a desgrat de admeten la inserció de l'adjectiu *gran* (*a gran desgrat del meu cor vaig haver de llençar-ho*); les estructures de significats concessius (*a excepció de, llevat de*), temàtics (*en referència a, pel que fa a*) o instrumentals (*per mitjà de, a còpia de*) poden incorporar abans de la darrera preposició un modificador adverbial o adjectiu que reforci el significat de base (*a excepció exclusiva de, llevat únicament de, en referència només a, pel que fa exclusivament a, per mitjà solament de, a còpia només de*).

Des del punt de vista semàntic, les locucions prepositives més abundants es corresponen amb variables de lloc i de temps i, com veiem a (19), amb força coincidències entre si. El tercer gran bloc de locucions prepositives reflecteix significats relacionals diversos, que podem identificar amb funcions semàntiques com les argumentals d'agent, causa, instrument, meta o tema, com s'il·lustra a (20).

- (19) a Locatives: *damunt de, dalt de, davall de, lluny de, prop de, al capdamunt de, al cim de, al capdavall de, al capdavant de, a la cara de, al front de, enfront de, al peu de, al cul de, al costat de, a la vora de, al mig de, enmig de, al llarg de, al voltant de, arran de, ran de, frec a frec de, a tocar de, a tombar de, cap a, a sobre de, a sota de, a frec de*
- b Temporals:²⁴ *abans de, al bo de, al llarg de, després de, al mig de, dins de, prop de, a la vora de, enmig de, al voltant de, a tocar de, a tombar de, cap a*
- (20) a Agent: *per part de, a càrrec de*
- b Causa: *en virtut de, per amor de (per mor de), gràcies a, a causa de, per causa de, de por de, per por de, de resultes de*
- c Instrument: *per mitjà de, a força de, a cop de, a còpia de*
- d Beneficiari: *a bé de, en bé de, en profit de, a favor de*

e Tema: ²⁵quant a, en relació amb, en referència a, pel que fa a, respecte a

La resta de locucions prepositives es relacionen amb valors semàntics adverbials diversos: *llevat de, tret de, fora de, enfora de, a excepció de, amb l'excepció de* (restricció), *ensems amb* (companyia), *en lloc de, en comptes de* (substitució), *a preu de* (valor comparatiu), *en contra de, en contra* (ex. *en contra meu*) (oposició), *a fi de* (finalitat), *sota capa de, sota pretext de, amb l'excusa de* (motivació), *a despit de, a desgrat de, a malgrat de, sense sabuda de, a sabuda de, a tall de* (manera).

8.2.1.3 Locucions quantificacionals

Les locucions quantificacionals són sintagmes nominals que funcionen com a determinants quantificadors i estan formades preferentment per un determinant indefinit i un nom que regeix un sintagma preposicional, encapçalat per la preposició *de*. Paral·lelament als determinants quantificadors simples (*bastant, força, massa, molt, poc*), les locucions quantificacionals es distingeixen dels determinants numerals i dels indefinits perquè indiquen quantitats indeterminades i variables, interpretades només per aproximació, com podem observar als exemples següents:

- (21) Posaré *una mica d'*arròs a cuire
Vaig sortir de cap de setmana amb *una colla d'*amics
Tinc *una pila de* roba per planxar
Aquest home sap *un niu de* coses

Com en les altres locucions gramaticals, podríem considerar que tot quantificador d'estructura complexa forma part de la subclasse de locucions quantificacionals, com les unitats formades per un quantificador i la preposició *de* (*bastant de, molt de, gens de, poc de*), ja

que resulten de la combinació entre dues classes de mots de base. La naturalesa partitiva de la preposició *de* en aquests determinants complexos és comuna a la resta de locucions quantificacionals, i per això podem trobar uns i altres sense complement, a causa d'un desplaçament o d'una elisió, com veiem a (22).

- (22) De feina, *en tinc força*
De roba, *n'hem rentada una pila*
En sap un niu

Entre els determinants complexos que indiquen quantitat també hi podem incloure la combinació d'indefinit i quantificador del tipus *uns quants, unes quantes* i les combinacions de numerals, com *tres o quatre, cinc o sis, vint o trenta*. I, amb una estructura de base oracional, també hi trobem algun cas com *qui sap quant de*. No obstant això, per freqüència d'ús, centrarem aquesta descripció en les locucions d'estructura $\text{Det}_{\text{indef}} + \text{N} + \text{P}(\text{de})$, com les dels exemples següents:

- (23) un grapat d'avellanes, un pam de roba, un polsim de sal, un jec d'hòsties, un ramat de cabres, una cullerada de sucre, un enfilall de salsitxes, un dit de pols, un raig d'oli, una filera de gent, un munt de problemes, una gran quantitat de cartes

Des del punt de vista semàntic, entre aquestes locucions de quantitat indeterminada, n'hi ha que expressen mesures aproximades (*un grapat de cigrons, un dit de pols*) i d'altres són quantitats indefinides referides als pols 'poc' i 'molt' (*una mica de sal, un munt de gent*).

Les locucions quantificacionals que indiquen una mesura aproximada prenen com a referència numerals concrets (*un miler de, un centenar de, una seixantena de, un parell de, una dotzena de, tres o quatre*); parts del cos, concretament les mans (*un manat de, un pessic de, un dit de, un grapat de, un pam de*); o recipients i capacitats (*una*

cullerada de, un plat de, una platerada de, un got de, una ampolla de, una galleda de, un gavadal de, una caixa de, un sac de, una palada de). Encara que les primeres poden rebre una interpretació literal (*una dotzena d'ous, un parell de mitjons*), freqüentment s'usen per indicar una quantitat no exacta que pot estar a prop de la de referència per dalt o per baix (*un miler de manifestants* poden ser mil cent o nou-cents, per exemple). Algunes de les locucions referides a les mans i als recipients han arribat a ser mesures determinades, per equivalència amb sistemes de mesures estàndards²⁶ (*una lliura de pernil* equival a 400 grams de pernil, *una quarterada de terra* són 71 àrees) o per una veritable estandardització,²⁷ com el cas d'*una mà de paper* que equival a vint-i-cinc fulls.

Per altra banda, les locucions que indiquen quantitats indefinides solen prendre com a imatge de referència accidents geogràfics per expressar grans magnituds (*un riu de, un doll de, un mar de, una muntanya de, un munt de, un món de*) i formes diverses d'agrupament d'unitats (*un reguitzell de, un enfilall de, un pom de, una pila de, un caramull de*) o formes mínimes (*un pols de, un polsim de, un bri de, un fil de, una espurna de, una gota de, un esquitx de*).

El grau d'idiomaticitat de la selecció lèxica que es produeix entre aquestes locucions quantificacionals i els noms que regeixen és força variable: des d'expressions fixes que s'han lexicalitzat (*un pam de nassos, una hora de pagès o una dotzena de frare, un pou de saviesa*) fins a casos que admeten una gran variació (*un munt de feina, un munt de dies, un munt de roba, una mica de geni, una mica de sal*). Però en la major part dels casos els noms seleccionen un nombre reduït de locucions quantificacionals, d'acord amb certes restriccions semàntiques i pragmàtiques. Algunes estan relacionades amb la naturalesa física dels referents, per exemple, els noms referits a líquids o gasos seleccionen locucions que remeten a recipients (*un got de vi, una ampolla de lleixiu, una bombona de butà*) i en canvi els referits a grans i sòlids molts o

esmicolats poden triar tant les de recipients o les de les mans (*un pessic de sal, una cullerada de cafè, un grapat de pinyons, un sac de farina, un gavadal de sorra*). Hi ha seleccions lèxiques motivades per la similitud amb d'altres referents, com un *terròs de sucre* o *una rajola de xocolata*; i d'altres perquè la locució quantificacional es refereix al resultat de l'acció de fragmentar un tot (*un rosegó de pa, un tall de carn, una llesca de pa, un glop de vi, una presa de xocolata, un quart de pollastre*) o d'abocar alguna cosa (*un raig d'oli, un rajolí de vinagre, un doll d'aigua*). Els noms referits al pas del temps seleccionen locucions que indiquin seqüencialitat (*un seguit de mesos, una corrua d'anys, un reguitzell de dies*) o acumulació (*una pila de dies, un munt d'hores*).

A més dels aspectes semàntics, la selecció idiomàtica està condicionada també per elements pragmàtics: la tradició cultural (*una vall de llàgrimes, un doll de veu*), la pràctica professional (*una carretada de pedres, una cisterna de benzina, una carretonada de ciment*) o comercial (*un manat de cebes, un enfilall de tomàquets, un rast d'alls, un ram de roses*), la freqüència d'ús (*un jec d'hòsties, una mà de bufetades, un fart de llenya*) o la distinció entre col·lectius diversos²⁸ (*una colla d'amics, un ramat de bens, una munió de gent, un banc de sardines, una bandada d'ocells*).

Les quantitats aproximades o indefinides expressades per les locucions poden ser modificades morfològicament mitjançant l'afixació de sufixos diminutius, amb la corresponent càrrega d'expressivitat que comporten. Cal indicar que no totes les locucions quantificacionals admeten aquesta variació, com podem veure a (24a-b).

- (24) a un poquet de gràcia, una miqueta de sal, un polsim de farina, un ramet de julivert, un pomet de margarides, una goteta de sang, una colleta d'amics, un rajolinet d'oli
 b *un ramadet de cabres, *un seguidet de dies, *una filereta de gent, *un reguitzellet de queixes, *un riuert de

llàgrimes

Les locucions de quantitat indefinida poden expressar els extrems de la gradació, a través de formes de base metafòrica que han arribat a fixar-se en l'ús: *un si és o no és, un pensament de, un tou de, una ombra de*, per a quantitats mínimes; *un mar de dubtes, un riu de llàgrimes, un bé de Déu de gent*, per a grans quantitats. Els equivalents locucionals del determinant *gens de* per indicar la quantitat zero solen correspondre a les estructures que expressen la mínima quantitat indefinida modificades per la conjunció *ni*: *ni gota de, ni un pèl de, ni una engruna de, ni un bri de, ni un pensament de, ni una engruna de, ni un polsim de*, etc.

8.2.2 Locucions lèxiques

Les anomenades locucions lèxiques inclouen els sintagmes nominals, verbals, adjectivals, adverbials o preposicionals i exerceixen les funcions sintàctiques de subjecte, predicat, complement argumental o adjunt. Recordem que hem deixat en un apartat apart (vg. § 8.3) les locucions nominals pel seu grau alt de lexicalització. En canvi considerem que les locucions verbals, adjectivals i adverbials formen part de la fraseologia, malgrat que algunes estiguin molt fixades o siguin molt idiomàtiques.

8.2.2.1 Locucions verbals

Les locucions verbals estan constituïdes per sintagmes que, des del punt de vista estructural, tenen com a nucli un verb. Considerem que les locucions verbals són unitats fraseològiques, perquè, encara que algunes estiguin força fixades en l'ús o tinguin caràcter metafòric, en tractar-se de predicats, no presenten una lexicalització prou forta per identificar-les com a paraules de la llengua. Les construccions verbals mantenen una certa composicionalitat de significat, pròpia de la semàntica de predicats,

ja que el verb aporta significat lèxic propi, encara que sigui molt reduït en alguns casos, i proporciona les condicions sintacticosemàntiques perquè els arguments oracionals rebin l'assignació de les funcions semàntiques. En l'exemple *aixecar la camisa a algú*, el verb i l'objecte presenten un significat metafòric, però no podem parlar de manera taxativa de significat no composicional; d'altra banda, el verb exigeix la presència d'un SN amb funció semàntica d'agent que funcioni de subjecte oracional, i la funció semàntica de pacient ha d'estar ocupada per un SP ja que el caràcter de transitiu del verb *aixecar* condiona que el pacient sigui un OI.

Dins de les locucions verbals s'inclouen les construccions dels anomenats verbs de suport (*tenir gana, tenir por, fer mandra, fer temps*), que han estat analitzades com a unitats compactes, des del punt de vista semàntic, i com a estructures complexes, des del punt de vista sintàctic. Les construccions amb verbs de suport són locucions verbals formades amb un nombre reduït de verbs no copulatius, de reduït contingut semàntic, seguits d'un sintagma nominal, que porta la càrrega semàntica de la construcció (Renzi 1991). Algunes d'aquestes construccions de verbs de suport poden ser substituïdes per paraules d'estructura simple, com en els casos de *fer un peto per besar* o *tenir odi per odiar*. La reducció del pes semàntic del verb en la locució ha fet distingir la noció de nucli semàntic, ocupada pel SN complement, de la noció de nucli sintagmàtic formal, que continua ostentant el verb, per mantenir el caràcter de predicat de la construcció. De fet, hi ha molts casos en què es prefereix usar una estructura V de suport + SN més que un verb construït amb el mateix significat, per motius semàntics i pragmàtics (*fer oposicions / opositar*).²⁹

La resta de locucions verbals responen al model de sintagma de verb predicatiu, que funciona com a nucli sintàctic i semàntic alhora, perquè selecciona els seus complements. Presenten molts paral·lelismes amb els sintagmes verbals del discurs lliure (Subirats 1994), excepte en

el fet que disposen d'algun grau de lexicalització, per la fixació formal o el significat metafòric, com els exemples següents: *tenir les mans llargues* o *ficar-se de peus a la galleda*.

Un cas a part el constitueixen les construccions verbals amb verbs copulatius que, com en la sintaxi lliure, fan de connectors entre el subjecte i l'atribut. Excepte ressenyar alguns casos per idiomàtics, hem preferit centrar la descripció precisament en l'atribut quan està format per una locució adjectival o nominal (vg. § 8.2.2.2 i 8.3).

Les locucions verbals es podrien classificar a partir d'aspectes estructurals i gramaticals, a partir de la semàntica i del grau de lexicalització, o bé a partir de la selecció de nuclis verbals més freqüents. Aquí, hem optat per aquesta última possibilitat, sense deixar de consignar en cada apartat tots aquells aspectes gramaticals i de significat que semblin pertinents. Els nuclis verbals més habituals són, per aquest ordre, *fer*, *tenir* i *anar*.³⁰ Ens referirem també a una miscel·lània de locucions formades amb altres nuclis lèxics.

a) Locucions verbals amb “fer”

Des del punt de vista formal, les locucions construïdes al voltant del verb *fer* admeten les següents estructures sintagmàtiques superficials:

- (25)a *fer* + N: *fa fred*, *fer mandra*, *fer campana*, *fer panxa*, *fer nosa*
- b *fer* + SN, on el SN = Det + N + (modif): *fer un petó*, *fer un pet com una gla*, *fer una patinada*, *fer el pallasso*
- c *fer* + Adj: *fer net*, *fer salat*
- d *fer* + SAdj, on el SAdj = Adj + SP (de + N): *fer curt d'oli*, *fer llarg de pa*
- e *fer* + Infinitiu: *fer riure*, *fer veure*, *fer volar coloms*
- f *fer* + SP + SN: *fer de la necessitat virtut*
- g *fer* + Pronom reflexiu + SAdj o SN: *fer-se escàpol*, *fer-se*

el suec

h *fer* + Pronom personal 3p fp + Adj: *fer-la grossa*

Si ens fixem en el grau de fixació que presenten aquestes estructures, podem comprovar que els dos únics models de construcció que permeten la inserció d'elements especificadors o modificadors del complement són alguns casos de (25a), que poden incloure quantificadors (*fa molt de fred, em fa moltíssima mandra, però faig *molta campana*), alguns de (25b), que admeten quantificadors i modificadors (*fa un fred que pela, et faré un munt de petons, em va fer una abraçada ben forta*), els de (25d) i (25h), que admeten un modificador adverbial per a l'adjectiu (*he fet molt curt de pa, la farem ben grossa*). Per altra banda, la fixació no és gaire estricta si tenim en compte que en molts dels casos també podem inserir modificadors verbals: *fa sempre fred, no facis ara el pallasso, no facis mai més salat, es fa sovint el suec*. Notem que només en els casos de *fer riure, fer volar coloms* (25e) no és possible d'inserir-hi altres elements a l'interior, excepte els modificadors de negació.

Un altre argument que reforça la idea que les locucions verbals no són unitats massa fixades l'aporten les construccions de verbs de suport amb *fer*. Encara que, pel fet de poder ser substituïts per mots simples i perquè sembla que tinguin repartit el significat, tinguin l'aparença de blocs compactes, els sintagmes amb verbs de suport permeten extraccions i elisions com les que il·lustrem a (26a-b).

- (26) a Jo li faré un petó
Què dius que li faràs? Què li faràs?
Només li'n faràs un? Quants n'hi faràs?
Quin petó li ha fet!
- b Fa fred
Quin fred que fa!
Uf, quin fred!

Les agrupacions d'estructures superficials de (25a-h) no són homogènies des de la perspectiva dels tipus de predicat verbal. Per exemple, si ens fixem en els casos de (25a), hi tenim predicats impersonals (*fa fred*), agentius (*dilluns farà campana*), causatius (*preparar la maleta em fa molta mandra*) o de caràcter estatiu (*quina panxa que fas!*).

Les locucions verbals de caràcter impersonal construïdes amb *fer* es relacionen amb la climatologia: *fa fred*, *farà calor*, *ha fet molt de vent*, *fa bon temps* (variant *fa bo*), *fa mal temps*. Al marge de la restricció general, que fa que aquests verbs impersonals siguin defectius i només admetin la tercera persona del singular, aquestes construccions tenen la peculiaritat que si el complement du un determinant indefinit exigeix un complement de significat hiperbòlic: *fa un fred que pela*, *fa un fred que talla*, *fa un sol que estavella (les pedres)*. En alguns casos el complement pot ser ocupat per una onomatopeia idiomàtica, com a *fa la xim-xim* ('plou finament'). Quan les locucions amb *fer* es refereixen al pas del temps, aleshores no actuen com a locucions verbals sinó com a locucions adverbials (vg. § 8.2.2.3): *fa temps que no et veig*, *fa anys i panys que no sopem junts*.

El verb simple *fer* és originalment un predicat d'acció, transitiu i que sempre té per subjecte un agent (*el forner fa la pastada*). A les locucions de caràcter fraseològic el verb *fer* manté aquestes característiques, encara que faci de verb de suport. Si el predicat d'acció conté una funció semàntica meta, encara que no aparegui en la superfície sintàctica, com a *fer un petó (a algú)*, el significat sol estar relacionat amb la manifestació de sentiments: *fer petons*, *fer una abraçada als amics*, *fer compliments als veïns*, *fer una putada*, *fer una cabronada*, *fer una mala passada*. Algunes d'aquestes locucions són de significat metafòric com *fer el salt a la dona o al marit*, *fer la pell a algú* ('matar-lo'), *fer l'ullet*. Precisament en aquesta mena de locucions el fet que la

semàntica del predicat contingui tres arguments (un agent, un tema i una meta) permetria explicar perquè es produeixen tantes interferències amb locucions paral·leles del castellà (⁺*donar un petó*). Quan el subjecte és plural admeten la construcció recíproca: *fer-se un petó*, *fer-se una putada*. Hi ha també algun cas més idiomàtic, que ha fixat un canvi d'ordre entre els complements verbals: *fer a mans d'algú alguna cosa*, amb el significat de 'donar'.

El segon grup de construccions transitives del verb *fer* que expressen accions agentives no exigeixen cap argument meta. Contenen també algunes de les locucions amb verb de suport, que poden substituir-se amb verbs simples: *fer feina*, *fer neteja*, *fer endreços*, *fer guardiola*, *fer calaix*, *fer bossa*, *fer diners*, *fer racó*, *no fer ni cinc de calaix*, *fer memòria*, *fer via*, *fer costat*, *fer temps*, *fer camí*, *fer llit*. Altres construccions que no disposen de formes simples alternatives, com *fer caixa* (variant de *tancar caixa*), *fer oposicions*, *fer deures*, admeten com a variants la introducció de determinants (*fer els deures*, *fer la caixa*). Els exemples d'aquest grup, i també els del paràgraf anterior, disposen d'un significat literal, encara que puguin contenir alguna metàfora; per contra, els casos següents, encara que pertanyen al mateix tipus de predicat agentiu i transitiu sense meta, són de significat metafòric, però mantenen el tret semàntic d'acció agentiva: *fer manetes*, *fer mans i mànigues*, *fer campana*, *fer safareig*, *fer capelleta*, *fer cinc cèntims*, *fer creu i ratlla*, *fer taula rasa*, *fer dissabte*. Altres casos són el resultat de la combinació del verb amb paraules de formació onomatopèica o joc: *fer xixines*, *fer trinquis o trenquis*, *fer nones*, *fer non-non*.

El següent grup de locucions està format també predicats transitius agentius sense argument meta, però es distingeixen de les anteriors perquè el complement du un determinant indefinit o quantificador: *fer un mos*, *una mossegada o una queixalada*, *fer una becaina*, *fer una volta*, *fer un pensament*, *fer un crit*. Algunes d'aquestes construccions que disposen d'alternatives en l'inventari de verbs simples (*menjar*,

dormir, passejar) tenen la funció expressiva de retallar l'abast semàntic del predicat simple; així *fer una becaina* és dormir, però dormir poc, per exemple. Dins d'aquest mateix grup, també hi ha altres locucions de caràcter metafòric que reforcen el seu caràcter expressiu mitjançant l'eufemisme o l'analogia: *fer un riu, fer una planxa, fer una relliscada, fer una patinada, fer una francesilla, fer cantonades, fer un cop de cap, fer un pet com una gla*. Aquestes altres comparteixen el significat metafòric, però idiomàticament el complement prefereix l'especificació amb determinant definit i admeten les construccions recíproques quan el subjecte és plural: *fer la punyeta, fer la guitza, fer la murga, fer la gara-gara, fer la llesca*.

Després d'aquests grups de predicats d'acció, amb meta o sense, amb determinant o sense, i de significat literal o metafòric, ens enfrontem amb unes locucions de *fer* que també són agentives i que impliquen una acció, però que a diferència de les anteriors duen un complement que no és el tema del predicat lògic. De fet, les construccions del tipus *fer bondat* o *fer el préssec* són paral·leles a accions intransitives (amb un subjecte agent o experimentador) i expressen 'maneres d'actuar o de comportar-se' del subjecte: *fer comèdia, fer teatre, fer bondat, fer bestieses, fer rucades, fer animalades, fer el gandul, fer el dropo, fer el pallasso, fer el ninot, fer un bon paper, fer un mal paper, fer el paperot*. En cas que el complement sigui un sintagma definit, es podria esperar que el complement funcionés com un atribut del subjecte; cal destacar, però, que no sol concordar en gènere i en nombre si el verb no és pronominal com a (25g). Vegeu-ne alguns exemples a (27a-b).

- (27) a *fer l'orni, fer el passerell, fer el gall, fer el borinot, fer el ruc, fer el préssec, fer el merda, fer el manta, fer el mandra, fer el/la papallona, fer el tifa*
No facis el ruc, noia!
No pot ser, cada dia fem més el manta.

b fer-se el savi, fer-se el suec, fer-se l'home

No et facis la sàvia, reina!

Cada vegada que els demano alguna cosa es fan el suec/els suecs

Sense apartar-nos dels predicats d'acció amb agent, les locucions de fer inclouen també un grup, menys productiu des del punt de vista fraseològic, que indiquen 'canvis o transformacions' de tipus metafòric i que segueixen sempre l'estructura *fer* + SP + SN de (25f): *fer de la boca cul, fer de la garra pota, fer de la necessitat virtut*.

Les construccions causatives de la sintaxi lliure solen expressar-se mitjançant l'estructura *fer* + Infinitiu, com les locucions de (25e), de manera que expressions molt recurrents com *fer riure*, ³¹*fer plorar*, *fer pensar*, *fer venir gana*, *fer venir salivera*, *fer veure*, no haurien de ser considerades dins de la fraseologia, per tal admeten un major marge de variació interna (*et faré plorar / faré que ploris*) i el seu significat es composicional. En canvi, altres construccions verbals causatives són incloses dins de la fraseologia pel seu significat metafòric (*fer volar coloms*, *fer córrer la llengua*, *fer servir d'escarràs*) o hi estan relacionades perquè són construccions causatives fetes a partir d'altres locucions verbals (*fer entrar en raó*, *fer pujar els colors de la cara*, *fer petar la xerrada*, *fer pagar els plats trencats*).

Són també causatius i fraseològics els predicats amb verbs de suport del tipus *fer mandra*, *fer fàstic*, *fer nosa*, *fer pena*, *fer gràcia*, *fer por*, *fer falta*, *fer menester*, *fer l'aleta*, que es caracteritzen per disposar d'una semàntica predicativa paral·lela a la del verb *agradar*: un subjecte causa, un complement tema idiomàtic i un experimentador de datiu. La posició de subjecte pot estar ocupada per un SN, per una construcció d'infinitiu o per una oració subordinada completiva (*Que vingui tanta gent a sopar em fa molta mandra*). Si l'experimentador datiu s'elideix, la interpretació de l'oració és impersonal (*Aquests trastos fan nosa*). Des

del punt de vista semàntic, es tracta de predicats psicològics. Aquestes locucions permeten augmentar considerablement l'expressió de l'emotivitat amb la inserció d'un determinant indefinit (*em fa una pena*), un determinat contorn entonatiu i la possibilitat d'allargar la primera síl·laba del nom.

Les estructures del tipus (25g) *fer-se fonedís*, *fer-se escàpol*, on l'adjectiu funciona d'atribut del subjecte, i les corresponents variants transitives, en què l'adjectiu fa de predicatiu de l'objecte (*fer fonedissa alguna cosa*), segueixen les pautes de la sintaxi lliure; i com en exemples anteriors l'única justificació per reservar-los un espai dins del continuum fraseològic és la freqüència d'algunes combinacions.

Darrere de l'esquema més simple de *fer* + N, també hi trobem locucions que expressen estats físics, és a dir predicats estatus. Com en el cas de les accions del tipus *fer el ruc* o *fer bondat*, la construcció verbal només disposa d'un sol argument lògic, un experimentador (*Avui fas ulleres*) o un tema (*Aquesta lleixa fa molta panxa*). Quan l'estructura incorpora un complement datiu, pot tractar-se d'un datiu ètic del tipus *la meva mare em fa ulleres*, o bé d'un datiu d'interès, com a *la meva amiga em fa mala cara*. La selecció del verb *fer* en aquestes locucions respon a la necessitat d'expressar un estat físic temporal o coetani a l'acte de parla; si l'estat físic és permanent alterna amb el verb *tenir* (*Tinc molta panxa*). La posició de complement pot estar coberta per sintagmes més idiomàtics, com *fer cara de pomes agres* o *de pocs amics*, *fer uns ulls com unes taronges*, *fer la cara llarga*, *fer la cara de pa*, o per noms de contingut metafòric, com *fer figa*, *fer llufa*, *fer l'ull viu*, *fer patxoca*, *fer fila*, *fer peça*, *fer morros*. Des del punt de vista semàntic, aquestes locucions poden ser predicats causatius (*aquest noi em fa peça*, *la casa em fa patxoca*, *aquesta situació fa mal efecte*), estatus (*avui fas molta patxoca*), de canvi d'estat (*l'últim dia vaig fer llufa*) o agentius (*no em facis morros*).

Les estructures de (25c-d) *fer* + SAdj corresponen a uns pocs casos com *fer curt* (de), *fer llarg* (de) i *fer net*. La combinació del verb *fer* amb l'adjectiu curt significa acabar les existències d'alguna cosa, no tenir-ne prou (*he fet curt de pa*); quan l'adjectiu apareix sense complement preposicional (*avui farem curt*) l'expressió sol significar, en àmbits comercials, acabar les existències abans que la demanda. El significat oposat s'obté substituint l'adjectiu *curt* per *llarg*: *He fet llarg de pa, en sobrarà; Hem fet massa llarg avui, no ho podrem vendre tot*. Es tracta d'una estructura fixada, on no és possible desplaçar, ni elidir l'adjectiu ni el verb, com podem copsar a (28). L'adjectiu no està controlat pel subjecte ni pel nom del complement i per tant no hi presenta concordança.

(28) De què has fet curt?

*Curt de què has fet?

*Quin curt d'oli!

Hem fet curt de cigrons

La cuinera ha fet curt de sal.

La construcció *fer net* no respon a les mateixes característiques que les locucions amb el verb *fer* que hem vist anteriorment. Forma part de les construccions predicatives amb verbs de suport, perquè alterna amb una variant lèxica simple com *netejar*, però aquí el verb *fer* manté el significat causatiu, és transitiu i el seu subjecte és un agent. Respon al model de predicat transitiu amb complement predicatiu d'objecte i, fins i tot, admet l'alternança de posició entre l'objecte i el predicatiu (*he fet net el menjador, he fet el menjador net*). La inclusió d'aquesta mena de predicats entre les locucions verbals és paral·lela a les de *fer+N*, com *fer diners* o *fer neteja*, perquè són construccions amb verbs de suport i de significat literal, variants d'altres unitats lèxica existents, i que no admeten l'omissió del verb ni de l'adjectiu sense perdre el significat de la locució. L'elisió de l'objecte de la locució li permet de relacionar-se amb significats més amplis i metafòrics.

29) Faré net del tot i començaré una nova vida

Amb aquesta purga, i tant que faràs net!

La darrera construcció amb el verb *fer* analitzada és també una locució poc productiva i força idiomàtica: els casos de *fer-la bona*, *fer-la grossa* (25h) tenen la peculiaritat de contenir una indefinició referencial, motivada per l'ús defectiu d'un pronom flexionat en femení singular com a objecte, i de rebre sempre una interpretació negativa, ja que no és el mateix *fer una cosa bona* que *fer-la bona*. L'estructura admet la inserció de modificadors (*ben bona*, *força grossa*, *molt grossa*) i l'adjunció d'un complement opcional de datiu (*els l'he feta bona*).

b) *Locucions verbals amb “tenir”*

Les locucions verbals amb el verb *tenir* es corresponen amb predicats que, com en els usos sintàctics lliures, sempre seleccionen un subjecte experimentador. Generalment són construccions verbals de significat psicològic o que expressen 'qualitats sensorials' (*tenir traça*, *tenir mà esquerra*), però també n'hi ha que signifiquen 'possessió' en sentit literal, com *tenir diners* o *tenir feina*, o 'possessió' en sentit metafòric, com *tenir un bon coixí*. Les estructures més freqüents de les locucions de *tenir* són les exposades a (30):

(30) a tenir + SN: *tenir sort*, *tenir bon cor*, *tenir molta cara*, *tenir diners*

b tenir + SN + SP: *tenir el cap a la lluna*, *tenir pa a l'ull*

c tenir + SN + SAdj: *tenir la sang calenta*, *tenir el cap ple de pardals*, *tenir el cul llogat*

Els casos de (30a) admeten la introducció de quantificadors (*tens moltes penques*) o d'alguns modificadors com *bon/bona* o *mal/mala* (*té un bon cap*, *però una mala llengua*). Les estructures de (30b) i (30c) prefereixen quasi sempre determinants, definits o indefinits, i les de

(30c) admeten en alguns casos la modificació (*té el cap molt dur*) i l'extensió mitjançant la complementació de l'adjectiu (*tinc el cul pelat/ tinc el cul pelat de treballar*).

En les locucions que indiquen 'característiques psicològiques' i en les que expressen 'possessió' metafòrica, se sol considerar que el verb tenir és un verb de suport. Els exemples de (30a) expressen l'experimentació d'una sensació (*tenir sort, tenir gana, tenir set, tenir mania, tenir odi, tenir mandra*), que poden alternar amb altres formes simples o derivades del lèxic (*odiar, mandrejar*) o amb altres estructures sintagmàtiques (*ser un home de sort, ser un home sortós, estar afamat o famolenc, patir gana*). En el mateix grup formal, hi ha locucions que indiquen l'atribució d'una sèrie de qualitats, de base metafòrica, de manera paral·lela a com ho fan estructures del tipus *ser + SAdj*: *tenir collons, tenir pebrots, tenir traça, tenir moltes penques, tenir bon cor, tenir mà esquerra, tenir dues cares, tenir un bon estómac, tenir bona cama o bones cames, tenir bones mans, tenir un bon cap, tenir un bon pap, tenir una mala/bona llengua, tenir (molta) cara, tenir molta barra, tenir (molts) fums, tenir mala llet*. El significat de les locucions de (30b-c) es refereix també a l'atribució de qualitats o de defectes personals: *tenir pa a l'ull, tenir el cor a la boca, tenir una llengua viperina, tenir la pell dura, tenir la butxaca foradada, tenir la mà foradada, tenir la mà trencada, tenir les mans llargues, tenir la sang calenta, tenir el cul pelat, tenir un cargol flux, tenir el cap ple de pardals, tenir el cap dur*. Entre les de (30b) amb complement preposicional, n'hi ha que expressen situacions, com *tenir una cosa a la punta de la llengua, tenir un peu a la tomba*.

Altres aspectes a destacar en les locucions amb *tenir* són la selecció de complements nominals amb afixos diminutius amb valor d'atribut positiu (*tenir manetes*), l'admissió de variació entre estructures (*tenir nas, tenir un bon nas, tenir el nas fi, tenir nassos*), la possibilitat de pronominalització en casos d'alta freqüència (*tenir els ous ben*

posats/ tenir-los ben posats).

Per acabar voldríem referir-nos a les construccions de tenir *amb* valor negatiu, que expressen també atributs de persones (*no tenir ni dos dits de front, de seny o d'enteniment, no tenir pèls a la llengua, no tenir cor*) o de coses (*això no té ni cap ni peus, això no té ni cara ni ulls*).

c) Locucions verbals amb anar

Les locucions verbals amb *anar*, menys productives des del punt de vista fraseològic que les anteriors, responen bàsicament a dos esquemes:

- (31) a anar + SAdj o SN_{SAdj}: *anar calent, anar pet, anar gat*
b anar + SP, on SP és una locució adverbial (vg. § 8.2.2.3):
anar a pèl, anar de bòlit, anar a toc de campana

El primer model es correspon amb predicats estatus que denoten atributs temporals, mentre que el segon fa referència al significat bàsic de moviment del verb *anar* amb l'adjunció d'una locució adverbial de caràcter fraseològic mínim:³² *anar de boca en boca, anar a mal borràs, anar a tota pastilla, anar de cul*.

Amb la variant pronominal *anar-se'n*, que regeix un sintagma preposicional, tenim també locucions verbals de significat metafòric, com *anar-se'n del cap* o *anar-se'n de la llengua*.

d) Locucions amb altres verbs

Per tancar l'apartat de locucions verbals, ens limiten a presentar una llista seleccionada de locucions que contenen, com a nucli, verbs predicatius diversos:

- (32) aixecar la camisa a algú
canviar de camisa

demanar la lluna, demanar la mà d'una noia
deixar la cara com un mapa
donar peu a, donar la cara per algú, donar un cop de mà
no mamar-se els dits
mossegar-se els llavis, mossegar-se els dits, les ungles
no obrir boca /no badar boca /no obrir els llavis
plantar cara
picar-se els dits
posar-se o ficar-se de peus a la galleda, posar o ficar la pota
posar-li el dit a la boca, posar-s'hi de cul
posar la pell de gallina, posar els pèls de punta
prendre el pèl
no sap ni on té la mà dreta, se les sap totes, la sap llarga

Pel que fa a les construccions sintagmàtiques amb verbs copulatius (*ser i estar*), hem optat, com ja hem dit a l'inici de l'apartat, per centrar-nos en els complements nominals i adjectivals que també són de naturalesa lèxica o fraseològica, en els apartats corresponents (vg. § 8.2.2.2 i 8.3): *és un panxa contenta, són cul i merda, són carn i un gla, jo sóc de carn i ossos, no som de pedra, és un tros de carn batejada, no és ni carn ni peix, ser un pou de ciència, ser un home de pit, ser un nen de pit, estar de mala llet, ser de la pell de Barrabàs, ser tot pell i ossos, ser una boca de trons, ser una boca d'infern, estar com un llum, està boig com una cabra, és més vell que l'olivera.*

8.2.2.2 Locucions adjectivals

Les locucions adjectivals són sintagmes adjectivals constituïts per un adjectiu, que funciona de nucli, i un complement preposicional o comparatiu. Poden formar part d'un sintagma nominal, quan modifiquen un nom, o bé funcionar com a atributs de verbs com *ser, estar, semblar, restar, resultar, anar*, com observem en els exemples de (33).

- (33) Ha entrat un home *alt com una girafa*
Aquesta vestit *és nou de trinca*
Va més contenta *que un gínjol*

Bàsicament responen a dues estructures sintagmàtiques, segons sigui el modificador de l'adjectiu. En la primera, el nucli regeix un sintagma preposicional format per una preposició feble (*a, amb, de, en, per a*) i per un nom sense determinant (34a) o un infinitiu (34b).

- (34) a curt de vista, dur de pell, moll de boca, valent de dents,
trencat de salut
b ric en vitamines, mort de gana, tancat amb pany i clau, apte
per a tots els públics
c ple a vessar, bo d'entendre

En tot aquest grup de locucions adjectivals podem comprovar que el nucli pot estar ocupat per un adjectiu (*ric, curt, dur, moll, valent, ple, bo, apte*) o per un participi (*mort, tancat, trencat*). Pel que fa a la preposició, tot i que d'entrada està regida pel nucli adjectival, la tria d'una determinada preposició pot estar lligada també condicions lèxiques imposades des de l'estructura sintagmàtica superior en què s'insereix la locució (*és una substància pobre en vitamines / és un home pobre d'esperit*). En altres casos, la selecció de la preposició té com a conseqüència una diferenciació semàntica entre una locució i una combinació lliure semblants (*Aquest text és bo d'entendre vs. Aquest text és bo per entendre com funciona això*).

Fixem-nos ara en els exemples de (34a), en què el nucli sempre és un adjectiu i la preposició sempre és *de*. Convé destacar que aquestes locucions equivalen a la combinació de dues predicacions lògiques, com veiem a (35): una que estableix una relació de possessió inalienable [x té y] entre l'element que rep l'atribució de l'adjectiu, anomenat argument extern, i el seu complement; i una altra que atribueix una qualitat α a

aquest complement [y és α]. La locució adjectival resultaria d'una superposició de les esmentades predicacions, de manera que la qualitat atribuïda s'aplicaria directament al posseïdor amb l'especificació corresponent.

(35) Aquest home té vista	[x té y]
La vista d'aquest home és curta	[y és α]
Aquest homes és curt de vista	[x és α de y]

La majoria de locucions adjectivals d'estructura Adj + SP responen a la descripció anterior (*xuclat de cara, llarg de llengua, moll de boca, trencat de salut, carregat de pit, ample d'espatlles*) i, a més, algunes d'aquestes estructures tenen una correspondència lèxica amb compostos morfològics del tipus *bocamoll* o *llenguallarg*, on es manifesta de nou la superposició de predicacions. Mereixen un comentari a part les locucions adjectivals del tipus Adj + SP en què la metaforització no només es refereix a l'adjectiu sinó a tota la locució i que sempre atribueixen qualitats negatives: *tocat de l'ala, tocat del bolet, curt de gambals, dur de clepsa, baix del davant*.

Però, com veiem a (34b), les locucions adjectivals complementades per un sintagma preposicional expressen també altres tipus de funcions semàntiques, encara que menys productives com a locucions. Els complements a *mort de gana, mort de son, mort de set, malalt d'amor, malalt d'enveja, cec d'odi* són exemples de la relació de causa i en el cas de *tancat amb pany i clau* el sintagma preposicional indica una relació instrumental. Algunes d'aquestes locucions presenten un procés de lexicalització més fort en el sentit, que a més de fixar-se formalment i en l'ús, en determinats contextos s'han recategoritzat i han adquirit un significat específic. Un exemple d'això és el cas de la locució *mort de gana* que, amb el verb *estar*, continua sent una locució adjectival en què l'adjectiu *mort* té significat metafòric (*estic mort de gana*), i que, amb el verb *ser*, s'ha nominalitzat amb el sentit de

‘desgraciat’ (*sóc un mort de gana*). El cas de *nou de trinca* es considera locucional ja que el complement no existeix en forma aïllada, sempre ocorre com a modificador de *nou* i amb el significat superlatiu de ‘completament nou’.

En el mateix grup hem introduït l'exemple *apte per a tots els públics* que, com els sintagmes *convenient per a tu*, *obert per als clients* o *útil per als joves*, implica una relació entre un predicat, expressat per l'adjectiu o pel participi, i un argument o valència d'aquesta predicació que ostenta una funció semàntica de meta. Però aquest no és motiu suficient per incloure'ls dins de la classe de locució; de fet, allò que confereix el caràcter de locució a *apte per a tots els públics* es la seva freqüència d'ús i la seva fixació en un determinat gènere discursiu. En canvi, la resta d'exemples no són més que sintagmes adjectivals que poden regir complements que denoten també funcions semàntiques, però que formalment són molt més oberts i no tenen naturalesa fraseològica.³³

El grup il·lustrat a (34c) es caracteritza perquè el complement preposicional conté un infinitiu verbal. Els sintagmes adjectivals amb complement verbal no locucionals expressen habitualment funcions semàntiques de meta o finalitat (*òptim per a descansar*, *vàlid per a viatjar*, *bo per a entendre*, *dolent per a estudiar*, *útil per a escriure*); en canvi les locucions adjectivals amb infinitiu responen bàsicament a dos esquemes fixos: *ple a INF* i *bo de INF*. Els casos de *ple a vessar*, *ple a rebentar*, *ple a esclatar*, *ple a rompre* impliquen una comparació del tipus *tan ple que V*, on el verb només pot correspondre a la mateixa sèrie semàntica, i reben el significat de ‘pleníssim’. A les locucions *bo de fer*, *bo d'entendre*, *bo d'acontentar*, *bo de portar*,³⁴ l'infinitiu rep una interpretació literal i l'adjectiu *bo* sempre equival a ‘fàcil’.

La segona estructura típica de les locucions adjectivals és la que correspon a un sintagma adjectival que conté una comparació, introduïda per la conjunció *com* (36a) o per la parella discontinua d'adverbi i

conjunció *més... que* (36b).

- (36) a alt com una girafa, ferm com una roca, groc com la cera
b més clar que l'aigua, més tossut que una mula, més bo
que un tros de pa

La comparança estableix una equivalència semàntica que indica el valor superlatiu de l'adjectiu (*alt com una girafa* = 'molt alt', 'altíssim') i que està tan arrelada en l'ús que és possible trobar atribucions amb el nucli adjectival elidit (*Aquest noi és com una girafa* o *és una girafa*). Els adjectius que intervenen en aquesta classe de locucions solen referir-se a qualitats físiques (*alt, prim, blanc, net*) o psicològiques (*content, tossut, covard*), atribuïble majoritàriament a persones, però també a objectes (*net, fresc, lluent*). Els noms de la comparació, per altra banda, que ostenten culturalment la prototipicitat de la qualitat denotada per l'adjectiu solen ser animals (37a), plantes (37b), menjars (37c), objectes quotidians (37d) o elements de la religió (37e).

- (37) a boig com una cabra, brut o gras com un porc, dòcil com un xai, estalviador o treballador com una formiga, estufat com un paó, fidel com un gos, brau com un toro, poruc com una llebre, covard com una gallina, brut com una guilla, tossut com una mula, xerraire com un lloro o com una cotorra
b alt com un pi, fort com un roure, fresc com una rosa, prim com una canya, tibet com un rave, tou com una figa
c calent com un torró, geniüt com un bitxo, magre o sec com un bacallà, mullat com una sopa, ple com un ou, prim com un fideu
d alegre com un picarol, alt com una perxa, calb com un pom d'escala o com una bombeta, pesat com un plom, fort com una roca, petit com una baldufa, pla com una post, sord com un timbal o com una campana o com una

tàpia, lluent com un sol

- e content com unes pasqües, alt com un sant Pau, bo com els àngels, dolent com el dimoni, dret com un ciri, magre com un dijous sant, net com una patena

L'estructura amb l'esquema comparatiu *més... que* pot presentar els mateixos continguts que els anteriors, bé que l'ús o, fins i tot, l'idiolècte de cadascú hagi arribat a fixar la preferència per un esquema o l'altre segons el cas. Vegem alguns exemples a (38a-e) amb la mateixa distribució:

- (38) a més puta que les gallines, més llest que una fura, més pobre que una rata
- b més vell que una olivera, més eixerit que un gínjol
- c més bo que un tros de pa, més constipat que una sopa
- d més lleig que un deute, més vell que anar a peu, més curt que una màniga d'armilla, més ruc que un sabatot, més beneit que una espardenya, més dur que una pedra (d'esmolat), més dolent o pitjor que la tinya
- e més lleig que un pecat, més vell que Matusalem, més alegre que unes pasqües, més curt que el dia de Sant Tomàs, més llarg que un dia sense pa, més bo que el vi de missa

L'atribució mitjançant locucions referides a colors estan restringides a molt pocs adjectius, amb un clar predomini del color blanc (*blanc com el paper, blanc com la neu, blanc com el cotó, blanc com un mort, groc com la cera, negre com el carbó, vermell com una gamba*).³⁵

També podem incloure dins de la consideració de locucions adjectivals els sintagmes constituïts per dos adjectius coordinats, quan presenten alguna mena de fixació fraseològica. En aquesta situació tenim casos de locucions que contenen una comparació com les anteriors

(*alt i gros com un paller*) o que presenten una aposició de caràcter idiomàtic (*alt i prim, parent d'en Bufa*). La coordinació de dos adjectius també pot ser locucional quan un dels adjectius s'usa només per donar èmfasi a l'altre (*bo i distret, bo i valent, clar i català, net i clar, dret i fet, fet i pastat a algú*), i en casos en què la combinació és molt usual, tant si els dos adjectius es reforcen mútuament (*sa i estalvi, tancat i barrat, tocat i posat*) com si estableixen una oposició (*vist i no vist, pobret i alegret*).

Hi ha un darrer cas de sintagmes constituïts per dos adjectius coordinats, però pertanyen al bloc de locucions adverbials (vg. § 8.2.2.3) des del punt de vista funcional (*llis i ras, ras i curt, dit i fet, comptat i debatut, net i clar, net i cru, net i pelat*).

8.2.2.3 Locucions adverbials

Les locucions adverbials són estructures sintagmàtiques formades per classes de mots generalment distintes de l'adverbi que funcionen com a modificadors de sintagmes verbals o d'oracions, com s'exemplifica a (39).

(39) de bon matí, cap al tard, per avall, de cap per amunt, a
bastança

al peu del canó, de bocaterrosa, de cop i volta, en premsa

A diferència de les locucions lèxiques verbals, adjectivals (vg. § 8.2.2) i de les locucions nominals (vg. § 8.3), que solen ser sintagmes de la mateixa classe, les locucions adverbials estan constituïdes majoritàriament per sintagmes preposicionals i, en menor quantitat, també per sintagmes nominals, sintagmes verbals, sintagmes adjectius o per adverbis coordinats. També els adverbis especificats per adverbis quantificadors (*més lluny, menys tard, molt més a prop*) podrien ser considerats dins de la classe de locucions com a adverbis complexos;

però, tot i que són estructures força freqüents, responen simplement al criteri gramatical segons el qual un adverbí només pot ser especificat per un altre adverbí i això fa que no siguin especialment rellevants des del punt de vista fraseològic. Per altra banda, els adverbis complexos poden modificar tant verbs, oracions o adjectius, mentre que les locucions ressenyades en aquest apartat no poden funcionar com a modificadors d'adjectius.

Així doncs les principals estructures sintagmàtiques de les locucions adverbials són les exposades a (40a-f).

- (40) a SP = (P + SN) *de bon matí, de bocaterrosa, de cop, a tot drap*
 b SP = (P + Adv) *per avall, de dalt a baix, de debò*
 c SN³⁶ *boca avall, cara a cara, cap per amunt, temps enrere*
 d SV *fa deu anys, deu anys fa, fa cosa de deu anys*
 e SAdj = (Adj+ Adj) *dit i fet, comptat i debatut, net i clar, clar i català*
 f SAdv = (Adv + Adv) *ça i lla, ça com lla, ça enrere*

Com podem observar les locucions adverbials basades en sintagmes nominals (40c) no solen dur especificadors i algunes s'han arribat a lexicalitzar sense connectors intersintagmàtics (*boca avall* en comptes de *boca per avall*, mentre que tenim *cap per avall*). Per altra banda, els sintagmes verbals que funcionen com a locucions adverbials (40d) estan limitats a una construcció impersonal constituïda per la tercera persona del singular de qualsevol temps del verb *fer* i un sintagma nominal regit, que fa de complement directe de la construcció, format per un nom temporal especificat opcionalment per un quantificador (*fa mesos, farà deu anys, ha fet quinze anys, fa temps, feia molt de temps*). Quan aquesta estructura se situa a inici absolut d'oració va seguida de la conjunció *que* (*Fa cinc anys que s'ha separat*), cosa que

estableix un paral·lelisme entre aquesta construcció i les locucions conjuntives (vg. § 8.2.1.1), però quan ocupa una posició postverbal funciona clarament com a adverbi, amb la possibilitat de variar la seva posició dins de l'oració (*S'ha separat del marit fa cinc anys/ S'ha separat, fa cinc anys, del marit*).

De les locucions adverbials de base adjectival convé ressaltar que, a més de estar construïdes a partir de coordinacions força fixades per l'ús (vg. § 8.2.2.2), encara que poden usar-se com a simples modificadors verbals (*Parlaré clar i català*), sovint s'usen de connectors oracionals com les locucions conjuntives i presenten una semblança morfològica i posicional amb les construccions de participi absolut (*Comptat i debatut, no valia la pena fer l'esforç; Dit i fet, vaig irrompre a la sala*). Tot i que podríem pensar que seria possible que aquestes estructures també s'utilitzessin amb funció atributiva, proves de flexió ens demostren que, com a locucions, tenen la invariabilitat pròpia de l'adverbi (*T'ho diré clar i català; Et diré les coses *clares i catalanes*).

Des del punt de vista del significat, les locucions adverbials introdueixen, en general, informació sobre l'espai, el temps i la manera en què es desenvolupa un predicat. Les locucions adverbials locatives, quan són d'abast general i de sentit literal, solen vehicular-se mitjançant les combinacions de preposicions i adverbis (*per avall, per amunt, de dalt a baix, per amunt i per avall, cap avall, cap amunt*). Les locucions adverbials constituïdes per estructures d'adverbis coordinats (*ací i allà, ça i lla, ça com lla, aquí i allà, allà dellà*) expressen un sentit distributiu, sovint figurat³⁷ (*Per Setmana Santa, vaig voltar ací i allà*). Les locucions adverbials de lloc que responen a l'esquema de sintagma preposicional solen presentar un contingut més idiomàtic, a causa de la fixació formal, del sentit figurat i dels referents culturals, com podem copsar a (41).

(41) Em trobo *al fons d'un pou*

L'han enviat *al cul del món*

Treballa molt lluny d'ací, *on Crist va perdre les
espardenyas*

Sempre sou *a la lluna de València*

A més de la construcció impersonal amb el verb *fer*, les locucions adverbials de temps s'expressen freqüentment a través de sintagmes preposicionals, en què el nom fa referència a alguna fragmentació temporal (*matí, nit, hora, principi, final, antuvi, any*, etc.) i, de vegades, selecciona un modificador adjectival de caràcter idiomàtic (*de bon matí, de bell antuvi, de bon principi*) que el precedeix. Altres vegades el sintagma format pel nom i el seu modificador ha arribat a lexicalitzar-se en un compost (*a hora baixa* vs. *horabaixa*).

El conjunt de modificadors de sintagmes verbals o d'oracions que expressen mode o manera engloba una gran diversitat semàntica de la qual no s'escapen les locucions adverbials. Els agents o els experimentadors de predicats verbals poden seleccionar adjunts adverbials referits a les actituds personals (*al peu del canó, cara a cara*,³⁸ *a males, a les males, a les bones*), a la posició del cos (*de bocaterrosa, boca avall, de bocadents*) o a la presència física (*en carn i ossos, a pèl*). Els predicats que formen part d'actes de parla il·locutius (*t'ho prometo, t'ho dic*) poden portar locucions adverbials (*del cert, de bo de bo, de debò, de mentida, de broma, al peu de la lletra*) com a complements adjunts que tenen per objectiu confirmar o negar la il·locució. Altres subclasses de complements de mode molt freqüents són les que indiquen immediatesa (*a cop calent, de cop, de cop i volta, en una esgarrapada, tot d'una*), velocitat (*a tot drap, a tota pastilla*) i la que és refereix a la iteració del predicat (*de nou, de bell nou, una altra vegada, un altre cop*).

Fora de les variables de temps, espai i manera, hi ha algunes locucions adverbials que funcionen de modificadors verbals de quantitat

(*a bastança, a bastament, de sobres, de sobra, al cent per cent, a tant per cent*).

La ubicació superficial de les locucions adverbials dins de l'oració està condicionada per la informació semàntica que aporten. Les locucions temporals, sigui quina sigui la seva estructura sintagmàtica, i les locucions de manera que indiquen immediatesa i iteració poden aparèixer en posició inicial, medial o final, com podem veure en els exemples de (42). En canvi, la resta de locucions tendeixen a aparèixer en posició postverbal (43), tant si expressen lloc, velocitat, actituds o quantitat, excepte en casos de focalització.

(42) *Temps enrere* sortia d'excursió

El meu germà *temps enrere* també en feia

Feia escalada *temps enrere*

De cop i volta, ho vaig veure tot clar

Vaig adonar-me *de cop* que no em deia la veritat

Vaig arribar-m'hi *en una esgarrapada*

De nou vaig experimentar la mateixa sensació

Vaig entrar *de bell nou* en l'equip

Guanyarem la lliga *una altra vegada*

(43) Vaig posar les cartes *cap per amunt*

Anava per la carretera *a tota pastilla*

Ha canviat *a bastament*

T'ho he dit *de broma*

Al llarg d'aquest apartat, hem pogut comprovar que les locucions adverbials es relacionen estretament amb altres locucions lèxiques i gramaticals. Des del punt de vista funcional, les locucions adverbials que se situen a inici d'oració (*de cop, fa temps que*) presenten paral·lelismes amb els connectors interoracionals i concretament amb les locucions conjuntives. Les construïdes sobre sintagmes adjectivals invariables

(*clar i català*) ens remetent, des del punt de vista de la classe de mot, a les locucions adjectivals. Des del punt de vista semàntic, hi ha força correspondències de contingut entre les locucions prepositives (*al capdamunt de, al principi de*) i les adverbials (*cap per amunt, de bon principi*). I, fins i tot, algunes locucions adverbials només poden aparèixer exclusivament dins de locucions verbals, com *anar de bòlit, anar amb peus de plom, anar de cul*.

8.3 LES LOCUCIONS NOMINALS

Dins del continuum fraseològic que va del lèxic a la sintaxi lliure, les locucions nominals són les que se situen, sens dubte, en el pol de la màxima lexicalització. Són estructures sintagmàtiques nominals però, a diferència dels sintagmes lliures del discurs, les locucions nominals són paraules, com podem observar a (44a-b). Generades inicialment en la sintaxi, formen part del lèxic de la llengua, gràcies a la fixació en l'ús i a la referencialitat, a més d'altres aspectes que afecten només algunes estructures, com són la idiomàticitat, el significat exocèntric, la motivació metafòrica o els elements culturals a què remetent. Pel seu caràcter lèxic, a més de locucions nominals, també les anomenem paraules de formació sintagmàtica.

- (44) a Paraules de formació sintagmàtica o locucions nominals
pi blanc, caixa negra, ull de bou, cabell d'àngel, lluna de València
- b Sintagmes nominals lliures del discurs
pi alt, caixa de fusta, ulls miops, cabells rossos, lluna en el cel

8.3.1 Descripció estructural

8.3.1.1 Categories i estructures de les locucions nominals

Les locucions nominals són, doncs, el resultat d'un procés de formació de mots amb recursos propis de la sintaxi. Fora dels casos de nominalització d'estructures oracionals (*un si fa no fa, l'ou com balla*)³⁹, la resta de locucions nominals són sintagmes construïts a partir d'un nucli nominal. Els patrons d'aquestes locucions-paraules responen, sense gaires restriccions, a estructures del tipus especificador + nom + {sintagma adjectival / sintagma preposicional}, com en els exemples de (45).

- (45) els jocs malabars
un salt d'aigua

A partir d'aquest esquema general, el conjunt de locucions nominals presenta el desplegament estructural de (46a-d), expressat en esquemes plans, on no tenim en compte la selecció d'especificadors, que és lliure, i on distingim entre els noms comuns (N1) i l'onomàstica (N2). Hi incloem també el grup de locucions de base oracional (46e).

- (46) a N + A: *pi roig, argent viu, pou cec, ull viu*
b N + P(de) + N1: *ull de peix, peu de rei, cop d'ull, mà de morter*
c N + P(de) + Det + N: *ull de l'escala, braços d'una balança*
d N + P(de) + N2: *peu de Crist, lluna de València, malaltia d'Alzheimer*
e [O]_N: *l'ou com balla, un si és o no és, un no m'oblidis*⁴⁰

Un altre esquema fraseològic de les locucions nominals, que ja hem indicat també per a altres locucions (vg. § 8.2.2.2 per exemple), es basa en la coordinació de dos nuclis de la mateixa classe de mots que el sintagma, en aquest cas de dos grups nominals per formar un sintagma nominal coordinat del tipus *la flor i nata, pèls i senyals, l'oro i el moro,*

l'alfa i l'omega, una de freda i una de calenta, les mil i una. No es tracta d'un recurs massa productiu, però convé destacar que, en aquest esquema, s'hi inclouen també locucions fixes i idiomàtiques que contenen unitats que no apareixen en altres contextos: *els ets i els uts, ais i uis, la tresca i la verdesca, la puta i la Ramoneta.*

Hem deixat de banda les aposicions especificatives del tipus *el rei en Jaume, el meu fill Martí, el doctor Robert, el riu Llobregat*, que són sintagmes nominals formats per l'aposició de dos noms, un de comú i un de propi, i també les del tipus *el mes de maig, la ciutat de Barcelona*, on el nom comú i el nom propi estan connectats a través d'una preposició. En ambdós casos, el nom comú precedent concreta la referencialitat del nom propi, n'expressa la identificació amb una classe o un grup social i en dóna informacions complementàries. Encara que, en alguns casos, el grau de fixació i la freqüència d'ús (*la plaça de Catalunya, la serra de Collserola, el mes de juliol*) ens podria fer pensar en la necessitat de considerar aquestes estructures dins de la classe de les locucions nominals, les combinacions són resultats lliures del discurs, només limitades per la semàntica veritativa (*el director Sr. Pérez, la meva germana Laura, el meu veí Ricard, el carrer Llenguadoc*).

Una altra estructura de nucli nominal que no hem introduït en el conjunt de locucions nominals són els sintagmes que duen un epítet, com *el dropo d'en Joan, el gamarús del teu germà, el ximple de l'Enric, el gandul del teu oncle, el ruc del veí*. Vist des de la perspectiva fraseològica, es tracta de formes sintagmàtiques molt recurrents en els jocs lingüístics a causa de la seva ambigüïtat i n'hem de destacar la tendència a vehicular atribucions negatives, de broma o que amaguen ironia (*la llesta de la Maria, el savi del director*). De tota manera, com en les aposicions, la llibertat de construcció d'aquestes estructures les situa fora del lèxic i les relaciona amb els sintagmes lliures del discurs, només limitats per la selecció semàntica i en aquest cas també per la concordança de flexió (*els bèsties del teus amics, les ximpletes de les*

teves filles).

Els paral·lelismes entre els recursos de formació de paraules reforcen d'alguna manera el caràcter lèxic de les locucions nominals. En aquest sentit convé recordar les correspondències establertes entre algunes paraules d'estructura sintagmàtica i algunes paraules compostes (vg. § 7.3), com observem a (47). Notem que, des del punt de vista formal, aquestes correspondències poden ser completes o parcials, quan les estructures només comparteixen un dels formants. Per altra banda, les correspondències també s'estableixen per criteris semàntics, perquè les dues estructures apel·len les mateixes propietats significatives, i per la referencialitat, perquè ambdues estructures remetent al mateix referent.

(47) durbec	bec de ferro
bocamoll	bec moll
camallarg	comes llargues, comes de jonc
llenguallarg	llarg de llengua, llengua llarga
piemont	peu de mont
panxacontent	panxa contenta

8.3.1.2 *Productivitat de patrons estructurals*

L'anàlisi de les locucions-paraules que es despleguen en les estructures presentades a (46) ens permet confirmar que hi ha força diferències en la productivitat i en l'especialització temàtica de cada una.

Si comencem per les menys productives, les locucions de base oracional (46e) responen al concepte d'unitat fraseològica típica, perquè són el resultat d'un canvi de classe de mot, són estructures fixades en l'ús i el seu significat no és deduïble del significat dels formants. No obstant això, es tracta d'un fenomen poc freqüent perquè, encara que la llengua ens permeti fer creacions paral·leles, només arriben a integrar-se en el sistema unes quantes unitats fixades per la tradició (vg. § 8.3.3.4):

un no m'oblidis, l'ou com balla, un feina fuig, un si fa no fa.

Les locucions nominals que responen a l'esquema [N de N2], on N2 indica nom propi, (46d) tampoc són gaire nombroses, si les comparem amb la resta de formacions. Si deixem de banda les de construcció eponímica, força abundants en determinats llenguatges d'especialitat, la resta de locucions nominals amb nom propi estan restringides a les denominacions populars d'algunes espècies animals o vegetals (*la llengua de Sant Pau, un peu de Crist*), a les d'alguna malaltia (*el mal de Sant Llätzer, el mal de Sant Joan*) o a alguna metàfora força coneguda, com *la lluna de València*.

La resta de locucions nominals (46a-c), constituïdes per un nucli nominal i complements adjectivals o preposicionals amb especificador o sense, són de llarg les formes més recurrents entre les paraules de formació sintagmàtica. Les complementades per adjectius (46a) i les que duen un modificador preposicional amb determinant (46c) comparteixen un parell de característiques distintives: des del punt de vista formal, no presenten diferències amb els sintagmes lliures i, des del punt de vista semàntic, el complement serveix per delimitar el significat de la locució (*una caixa enregistradora, l'ull d'una agulla*). En canvi, les locucions d'estructura [N de N1] (46b), a diferència dels sintagmes lliures no poden portar determinants que especifiquin el segon nom (*un peu de rei, el mal de pedra, un calaix de sastre*), això permet reforçar-hi l'aparença lèxica i els allunya d'interpretacions literals paral·leles ('els peus del rei', 'els mals de les pedres', 'el calaix d'un sastre'). A més, en aquestes estructures el complement preposicional no sol funcionar com a delimitador semàntic del nucli, perquè ni el nucli ni el complement tenen un sentit recte o literal.

La metàfora és a l'origen de moltes d'aquestes locucions nominals, sigui quina sigui la seva estructura; però la productivitat sincrònica de cada esquema està condicionada pel tipus de metàfora

sobre la qual s'ha construït. Així, encara que *la caixa negra* (d'un avió) o *els braços de la balança* segueixin una formació metafòrica, les locucions nominals amb complements adjectivals o preposicionals amb determinant (46a, c) no solen conduir a l'ambigüitat perquè la metàfora, força evident d'altra banda, només es relaciona amb un dels formants del sintagma, és a dir amb el nucli o amb el complement. En el cas de les locucions [N de N1] (46c), si la construcció metafòrica és del mateix tipus que l'anterior, la productivitat sincrònica és força alta com demostren els reculls de neologismes⁴¹ (*roda de premsa, pluja d'idees, carta de colors*). Altrament, si la metàfora es refereix a tota la locució, la formació d'aquestes locucions nominals sembla ancorada en la tradició i la productivitat actual menor. Malgrat la seva recursivitat observable pel gran nombre d'exemples existents, els recursos lèxics usats en aquest tipus de formació són més aviat escassos i es limiten a denominacions populars de plantes, d'animals, de productes químics o d'eines: *peu de rata* (bolet) *bec de serra* (ocell), *esperit de vi* (alcohol), *cua de porc* (un tipus de peca helicoidal d'una màquina pastadora de pa).

Diversos autors⁴² han establert distincions entre les locucions nominals idiomàtiques i les col·locacions, de manera que les primeres són considerades unitats del lèxic i les segones són vistes com combinacions sintàctiques recurrents. Així un sintagma nominal com *números vermells* és una locució nominal idiomàtica perquè la combinació exclusiva del nom *números* amb l'adjectiu *vermell* té un significat exocèntric i metafòric ('comptes econòmics en negatiu') i està fixada en la forma de plural. En canvi, un sintagma com *cabells rossos* seria una col·locació ja que, encara que el nom *cabells* seleccioni un nombre força reduït d'adjectius o de sintagmes preposicionals per expressar 'color' (*rossos, pèl-rojos, de color panotxa, negres, blancs*) i que l'adjectiu *ros* seleccioni només *cabell* i *pèl*, i per analogia *ceba* o *blat*, el significat del sintagma és composicional i no presenta una flexió defectiva.

El contrast entre el significat exocèntric i metafòric i el significat composicional i literal sembla un criteri determinant per distingir les locucions idiomàtiques (*números vermells, lluna de mel, peus de plom, pell de gallina*) de les col·locacions recurrents i d'altres sintagmes lliures, en canvi no podem dir el mateix dels criteris de forta restricció en la selecció lèxica i de defectivitat en la flexió. Hi ha molts sintagmes nominals que, encara que no siguin massa restrictius en la selecció lèxica i que no responguin a un paradigma de flexió defectiu, són considerats unitats plenament lexicalitzades perquè expressen un significat referencial distintiu i perquè no admeten la inserció d'altres elements dins del sintagma: *angle recte, pi redó, càmera de vídeo*. En síntesi, la consideració d'un sintagma nominal com a unitat lèxica està condicionada per aspectes formals i de combinatòria lèxica, però sobretot per aspectes semàntics i pragmàtics.

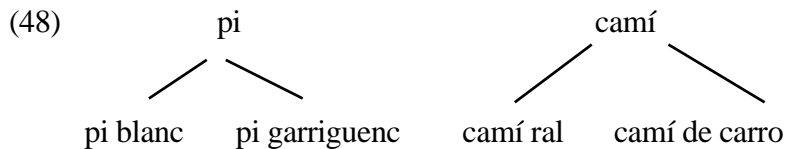
8.3.2 El significat de les locucions nominals

8.3.2.1 El significat de la unitat i el significat dels formants

Quan el significat d'un sintagma nominal equival a la concurrència de significats autònoms dels seus formants, obtenim un significat complex literal, en què generalment el significat del complement delimita l'abast semàntic del nucli. Aquesta mena de construcció afecta tant els sintagmes lliures del discurs (*un arbre alt, una paraula de gènere masculí, uns ulls blaus, una taula de boix*) com les locucions nominals (*caixa de cabals, pi garriguenc, gos d'atura, pou de glaç*). El significat d'aquestes locucions és un significat endocèntric, perquè les característiques semàntiques distintives del nucli romanen inalterables en el sintagma (*una caixa de cabals és una caixa, un gos d'atura és un gos*).

L'especificitat semàntica que incorpora el complement adjectival o preposicional permet establir relacions conceptuals jeràrquiques entre

unitats lèxiques simples més generals (hiperònim) i les locucions relacionades (hipònims), com representem en els exemples de (48):

Aquesta procediment semàntic permet la constitució de sèries sintagmàtiques molt productives. Els cohipònims segueixen diverses pautes relacionades amb els aspectes formals (*pi blanc, pi negre, pi roig, en canvi pi redó, pi de pisos*) o amb propietats de distinció semàntica de caràcter funcional (*camisa de vestir, camisa de dormir*). La diferenciació cohiponímica també pot estar lligada a les relacions semàntiques establertes entre nucli i complement: a *pou de gas, pou de gel* i *caixa de cabals* la relació entre nucli i complement és de contenidor i contingut, en canvi a *pou d'exploració, pou de recollida, caixa de reclutament* i *caixa de fonamentació* la relació és d'instrument i funció.

Hem vist més amunt que les estructures més productives dins del conjunt de locucions nominals solen estar construïdes a partir de processos semàntics de metaforització. Aquest és un fenomen comú a tots els processos de formació lèxica, des del mot simple (el *ratolí* de l'ordinador, el *peu* d'un objecte) a la sintagmació (*pell de gallina, cavall de batalla, rata de biblioteca*). La metàfora pot estar lligada a tota la locució, i en aquest cas la llengua sol disposar de la parella literal menys usual, o bé pot fer referència només a un dels seus formants, com podem observar a (49a-b):

(49) a Locucions de construcció metafòrica

un cavall de batalla, una rata de biblioteca o de sagristia, un cul d'església, un príncep blau, el cul del Jaumet, un orgue de gats, un foc d'encenalls, la lluna de mel, una àncora de salvació, l'àngel de la guarda, un

bala perduda, faves comptades, ocell de pas, au de rapinya, la llei de l'embut, un zero a l'esquerra, un tap de bassa, cants de sirena, gat escaldat, un sopar de duro, una bleda assolellada, un cul d'ampolla, cabell d'àngel

b Locucions que contenen una metàfora

el rosari de l'esquena, un país de xauxa, la pell de gallina, el negoci de Robert amb les cabres, una visita de metge, la nou del coll, un home de palla, un nen de pit, llàgrimes de cocodril, memòria d'elefant o de mosquit, la boira pixanera o ploranera, un sac de gemecs, paciència de sant, pa d'àngel, ulls de puça, ull de vellut, cara de pa, mans de pianista, dits botifarrons, una tauleta de nit

El significat de les locucions del tipus (49a) és exocèntric, ja que el significat del sintagma no és una concreció del significat del nucli (*una bleda assolellada* no és una classe de bledes, ni *la llei de l'embut* és un document jurídic, i el *cabell d'àngel* és simplement un confit de carabassa). La relació unívoca, en segons quins contextos, entre les construccions nominals metafòriques i els seus referents és una relació lèxica apresada, incorporada en el lèxic de cop, que no pot ser deduïble a partir del significat original dels formants. Per aquest motiu, s'ha considerat⁴³ que, en el continuum fraseològic, si ja no podem reconèixer la motivació de les locucions metafòriques, aquestes es troben més a prop del lèxic.

Per altra banda, les locucions nominals que contenen una metàfora parcial presenten un significat composicional de propietats diferents segons si l'element de sentit literal o recte és el nucli o el complement. Les locucions en què el nucli és literal i el complement metafòric el significat de l'estructura complexa és de tipus endocèntric, ja que les principals característiques distintives del nucli es mantenen intactes en la estructura sintagmàtica (*la boira pixanera* és una mena de boira, *uns ulls*

de puça són uns ulls amb un atribut determinat i *una visita de metge* no deixa de ser una visita). De l'altre costat, els complements metafòrics modifiquen el significat general del nucli especificant-ne una subclasse (*la boira pixanera* és una boira caracteritzada per una pluja fina) o indicant-ne un atribut (*uns ulls de puça* són petits i *les visites de metge* són curtes segons dicta la saviesa popular). Aquests complements metafòrics superen en expressivitat altres possibles complements alternatius de significat literal (*ulls de puça* vs. *ulls petits, mans de pianista* vs. *mans de dits llargs, memòria d'elefant* vs. *una gran memòria*).

En canvi, les locucions nominals de nucli metafòric i complement literal expressen significats exocèntrics, perquè no són concrecions del significat del nucli i en canvi el complement literal sol establir una relació de referencialitat unívoca. Aquesta mena de locucions, encara que es construeixen sobre la base d'una metàfora per analogia de forma o de color, no són metaforitzacions de caràcter connotatiu com les anteriors sinó que serveixen únicament per denotar: *el blanc dels ulls, el rosari de l'esquena, la nou del coll, l'ull del pany*. Cal ressaltar que en aquest grup de locucions el complement literal va especificat amb un determinant.

Hi ha sèries sintagmàtiques, com el grup *cop de mà, cop de teatre, cop d'estat, cop d'ull, cop de cap, cop d'aire, cop de vent, cop de mar, cop de sol, cop de calor, cop de sang, cop de gràcia*, que, tot i compartint el nucli, tenen significats exocèntrics força divergents i presenten graus diferents de metaforització. Notem, per exemple, la distinció entre *cop d'aire* ('estat morbós produït per un corrent d'aire') i *cop de vent* ('ventada'). El nucli *cop* aporta, al significat del diversos sintagmes, nocions d'acció (*cop de mà*), inesperades (*cop de teatre, cop d'estat*), ràpides (*cop d'ull*), fortes (*cop de vent, cop d'onada*), que impliquen alhora un cert moviment. Els casos de metaforització màxima, com *cop de gràcia* o *cop de cap*, ja no remetent a moviment,

però mantenen encara la noció bàsica d'acció brusca.

8.3.2.2 *Les locucions nominals i els llenguatges d'especialitat*

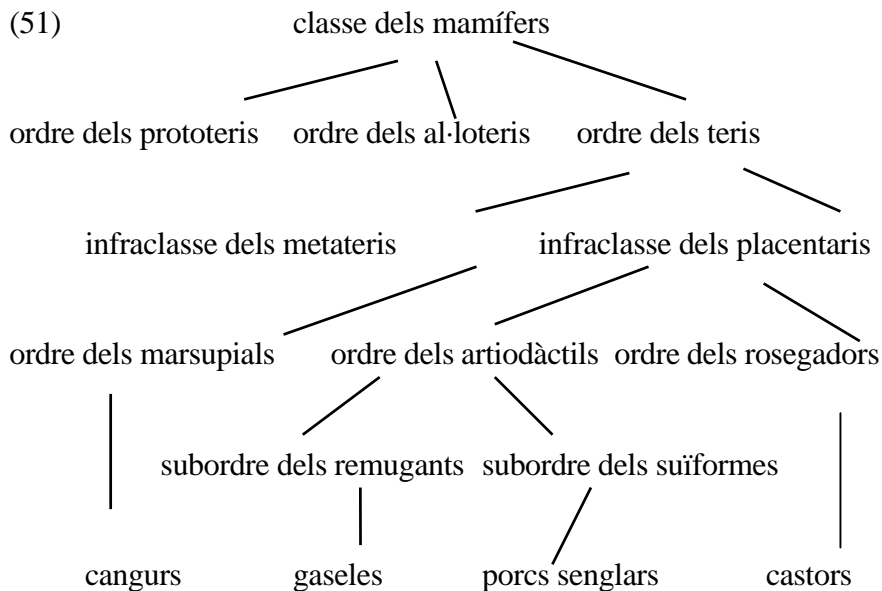
La presència freqüent de locucions nominals dins dels lèxics especialitzats respon a una gran necessitat de designació (Cabré 1992). La possibilitat que aporten els sintagmes de delimitar el significat d'un nucli amb l'adjunció d'un complement és una de les característiques que fa que la terminologia de les ciències, de les tècniques i de les professions en general seleccioni la sintagmació com un dels recursos lèxics més productius, com veiem a (50) amb exemples de diversos àmbits.

- (50) Medicina: *síndrome d'immunodeficiència adquirida, crossa de l'aorta, múscul adductor, artèria pulmonar, mal d'Alzheimer, fascicle de His, operació a cor obert*
Dret: *contracte d'adhesió, recurs de cassació, advocat d'ofici, testament hològraf, llei orgànica*
Química: *alcohol metílic, oxalat biopotàsic, oxidació autocatalítica, tub d'assaig, trifosfat d'adenosina, èter de petroli, sal d'Epsom*
Informàtica: *disc dur, base de dades, filtre de pantalla, memòria intermèdia, targeta gràfica, memòria RAM, correu electrònic, targeta de so*

Els lèxics especialitzats solen basar la seva productivitat en una clara progressió en la diferenciació de conceptes propers. Darrere d'aquesta premissa hi ha tota la creació lèxica lligada a les nomenclatures científicotècniques, les múltiples classificacions de conceptes i la necessitat de definir conceptes mitjançant feixos de característiques significatives sistemàtiques. L'univers conceptual d'un lèxic d'especialitat es veu clarament dibuixat a través de les denominacions creades espontàniament o manllevades de la llengua

general, però sobretot a través de les denominacions complexes construïdes, de manera sistemàtica, a partir de formants patrimonials i cultes. D'aquí que, de l'anàlisi de textos d'especialitat, en resulti una gran profusió d'unitats lèxiques nominals, sobretot de formació complexa (derivats, compostos i sintagmes).

Les relacions entre hiperònims i hipònims permeten observar que la jerarquitització de característiques distintives s'explota més profusament en els lèxics especialitzats que en el llenguatge general, com veiem en l'esquema de (51) que reflecteix una classificació parcial (*GEC, mamífer*).

La composicionalitat semàntica pròpia dels sintagmes es reflecteix també en les locucions dels lèxics d'especialitat. Hi sovintegen tant els significats exocèntrics, quan les locucions han estat construïdes sobre una metàfora completa (*llengua de serp* 'planta', *bec d'espàtula* 'ànec', *dits de mort* 'bolet', *cap de frare* 'eina'), com els significats endocèntrics literals (*cabra blanca*, *cabra daina*, *cabra pirinenca*, *cabra d'angora*). Els termes de formació sintagmàtica que contenen una metàfora parcial solen pertànyer al grup en què el nucli és metafòric i el complement

literal, de caràcter denotatiu: *bressol de vagó, crossa de l'aorta, peu de l'arc, braç de potència*. Tot i així, la terminologia conté també locucions nominals de nucli literal i complement metafòric, suposadament originàries de registres col·loquials dels àmbits professionals (*balancí de coll de cigne, pastadora de cua de porc*). En aquests casos, encara que el significat del sintagma sigui denotatiu i endocèntric, el complement metafòric sol expressar un o més característiques distintives mitjançant una analogia (*pi de pisos, foca marbrada, pou cec*).

Més amunt ens hem referit a l'especialització temàtica d'algunes subclasses de locucions nominals. Tant si ho observem des de la perspectiva formal com si ho fem des de la semàntica, els lèxics d'especialitat contenen conjunts força homogenis de locucions nominals. Per exemple, els sintagmes eponímics estan força arrelats entre les disciplines científiques: *la malaltia de Parkinson, les lleis de Mendel, el teorema de Pitàgores*.

Per altra banda, les formacions locucionals de base metafòrica completa estan relacionades majoritàriament amb els àmbits que han incorporat denominacions populars, com la botànica, la zoologia o la geologia. També en trobem en àmbits tècnics, com la mecànica, la fotografia o la construcció, i en altres activitats artesanals, com la pastisseria. De forma residual, n'hi ha alguns casos lligats a la farmàcia o a la química, que també provenen de denominacions populars. Vegem-ne alguns exemples a (52).

- (52) Denominacions populars de plantes, animals i roques: *peu de rata, peu de cabra, boca de llop, bec de ferro, llengua de Sant Pau, llet de Maria, ull de serp, ull de perdiu*
Termes de la tècnica: *peu de rei, peu de gallina, ull de peix, cua d'oreneta, clau anglesa*
Altres: *braç de gitano, cabell d'àngel, pet de monja, argent viu* ('mercuri), *esperit de vi* ('alcohol')

8.3.3 Classes de locucions nominals

En apartats anteriors hem classificat les locucions nominals o paraules de construcció sintagmàtica a partir de criteris formals, semàntics i temàtics. Els criteris formals ens han permès observar quines estructures sintagmàtiques són més o menys productives, quines són més o menys pròximes al lèxic i quines poden incorporar especificadors interns. Dels aspectes semàntics revisats, la hiponímia i la creació metafòrica, n'han resultat grups de locucions de significat exocèntric i grups de significat endocèntric, i locucions purament denotatives i locucions connotatives. En aquest apartat recuperarem els criteris esmentats per observar altres aspectes complementaris i per exemplificar encara més alguns d'aquests grups.

8.3.3.1 *Les locucions amb nucli genèric*

Les locucions amb nucli genèric permeten establir sèries sintagmàtiques en què el nucli correspon a la forma de l'hiperònim i els complements permeten identificar els hipònims. La relació conceptual jeràrquica per abstracció establerta entre un hiperònim i els seus hipònims pot estar motivada diversament. Per exemple, en les taxonomies de la botànica i de la zoologia sobresurten els criteris de reproducció i morfològics com a elements de distinció entre les diverses capes de cohipònims, com es veu a l'esquema (51). En canvi, les denominacions populars i altres denominacions de treball paral·leles solen utilitzar criteris de color i de localització (*cabra blanca, cabra dels Alps, cabra pirinenca, foca blanca, foca marbrada, foca de Groenlàndia, foca mediterrània, pi blanc, pi roig, pi negre, pi de pisos, pi de fulla, pi redó, pi garriguenc, pi de Canàries*).

Un altre criteri de selecció del contingut dels complements força

productiu és el funcional. La tècnica, tant en els usos professionals com en els quotidians, opta preferentment per aquest tipus d'especialització semàntica del nucli: *càmera fotogràfica, càmera de vídeo, càmera de televisió, càmera cinematogràfica; màquina de rentar, màquina de rentar plats, maquineta d'afaitar, maquineta de fer punta, màquina de calcular*. En els exemples anteriors, podem observar dos procediments lèxics de complementació de genèrics: en el primer, el complement es refereix a una tecnologia per a la qual la *càmera* adquireix una propietat específica; en el segon, el genèric *màquina* es complementa mitjançant sintagmes preposicionals que introdueixen l'acció que executa. Altres exemples de complementació funcional són *caixa enregistratora, caixa de fonamentació, caixa de reclutament, camisa de vestir, camisa de dormir, tub d'assaig, pou d'exploració*, que comparteixen el fet de contenir un predicat, nominalització en uns casos o infinitiu en uns altres.

El criteri funcional, però, no sempre és tan evident; sobretot quan el complement conté un adjectiu de base nominal o un nom, que aparentment no estan relacionats amb un predicat, en casos com *camí de carro, camí de cabres, camí de ferradura, camí esglesier, camí ral, camí de ronda, camí ramader, caixa acústica, camisa de força*.

Altres relacions en el procés de complementació de locucions nominals són les de contenidor i contingut (vg. § 8.3.2.1), com les denotades a *caixa de cabals i pou de glaç*, i les d'atribució de qualitats, com *camí batut, camí fressat, pou artesià, pou absorbent, pou mestre*, entre les que s'inclouen les atribucions motivades per una metàfora, com *pou cec, pastadora de cua de porc o pell de gallina*.

Algunes sèries de locucions amb un mateix nucli genèric presenten diversitat en els criteris semàntics de selecció de complements: *mal de mar, mal de muntanya* (lloc geogràfic on sol manifestar-se el malestar), *mal de cap, mal d'ull* (localització anatòmica

del dolor), *mal de pedra* ‘litiasi’ (causa del dolor). Altres denominacions de la mateixa sèrie semblen motivades per eufemisme: *mal de Sant Pau* o *mal caduc* (‘epilèpsia’), *mal lleig* o *dolent* (‘càncer’).

8.3.3.2 *Les locucions amb nucli referit a parts del cos*

Un dels recursos lèxics més productius en la creació de locucions nominals és la combinació d’unitats lèxiques referides a parts del cos humà (o d’animals) amb unitats lèxiques referides a altres animals o a objectes. L’objectiu de la combinació és aconseguir una denominació complexa que pugui reflectir expressivament la forma, el color o algun aspecte extern del referent al qual s’aplica.

Quan el nucli es refereix a una part del cos i el complement introdueix un animal, la locució, de construcció metafòrica completa i significat exocèntric, pot tenir com a referent una planta, un bolet, un animal diferent de l’expressat en el complement, a més d’alguns objectes concrets, algunes qualitats d’objectes o alguns mals o defectes, com podem veure a (53a-e). Observarem que el nucli d’aquestes locucions sempre remet a unes parts concretes del cos: el cap, l’ull, el peu, la pota, la cama, la llengua, l’ungla, la carn, les dents, l’esquena, el cul, etc.

- (53) a Plantes i herbes: *ull de bou, ull de perdiu, llengua de bou o cul de porc, dent de lleó, dent de ca o de gos, llengua de cavall, llengua de serp, llengua de vaca, llengua de moixó, llet de gallina o de pardal, peu de llebre, peu d’oca o d’ànec, peu de lleó, pet d’ase, pota d’ase, de cavall, d’egua, de vaca, de gat, de lleó, de colom, de perdiu, unglà de cavall, unglà de canari, pèl de bou, pèl de boc, pèl de ca, pèl de gos, de rata, de moix, boca de lleó, boca de llop, boca de conill, boca de drac o de*

dragó

- b Bolets: *ull de perdiu, cama d'ase, cama de perdiu, ou de gos, peu de rata, pet de llop o de bou, carn de gallina, pota d'ase, pota de cavall, pota d'egua, pota de vaca, pota de gat, pota de lleó, pota de colom, pota de perdiu*
- c Altres animals: *cap d'ase* (peix), *peu de cabra* (crustaci)
- d Objectes i qualitats: *ull de poll* (clot del ventre del suro), *ull de bou* (finestra o taca), *ull de perdiu* (lligat d'un teixit), *ull de peix* (lent), *peu de porc* (eina de fuster), *peu de gallina* (màquina per aixecar pesos), *esquena d'ase* (construcció), *pota de cabra* (eina de sabater)
- e Mals o defectes: *ull de poll* (durícia), *ull de gall* (malaltia), *pota de gall* (arruga)
- f Roques: *ull de perdiu* (àrid de grava), *ull de serp* (pedra granítica)

Un altre grup amb nucli referit a parts o atributs corporals el constitueixen les locucions nominals que presenten, com a característica diferencial, el fet de remetre, des del complement, a personatges que pertanyen a la mitologia popular (gitanos, moros, reis, bruixes, nuvis) i religiosa (diable, frares, monges, la mort), com *el braç de gitano* (pastís), *el cabell d'àngel* (confitura, pasta de sopa, planta), *un cap de frare* (eina), *una llengua de frare* (planta), *una llet de bruixa* (planta), *un peu de rei* (eina), *un ou del diable* (bolet), *un pet de monja* (galeta, bolet), *un pet de moro o del diable* (bolet), *uns dits de mort* (bolet), *uns dits de frare* (planta), *una unglà de/del diable* (planta), *un pèl de nuvi* (planta).

En les locucions de construcció metafòrica parcial, quan la metàfora correspon al nucli del sintagma, aquesta sol fer referència també a parts del cos per analogia de forma. Convé recordar que aquestes paraules de formació sintagmàtica presenten un grau de lexicalització menor que d'altres, ja que el complement s'especifica a través de determinants, que en uns casos pot ser definit i en altres

indefinit: *ull de l'escala, ull d'una planta, ull d'un cicló, ull de la càmera, ull d'un molí, ull d'una agulla, ulls d'un formatge, ulls del pa, ull del pany, ull d'un pont, braços d'una balança, braços d'una cadira, braços d'un carro, bec d'una ploma, bec del llum d'oli, manetes del rellotge, maneta d'un rem, peu de l'arc, peu d'un document, esquena d'un ganivet, cara d'una moneda, cara d'un edifici, cara d'una pell, panxa d'una ampolla o d'una gerra, boca d'un volcà, boca d'un riu, boca del port, boca de l'estómac*. Es tracta de locucions nominals de significat denotatiu i endocèntric, on la metàfora indica, de manera expressiva, una part del referent denotat pel complement, que sempre és un objecte concret. Altres construccions similars no incorporen cap determinant en el complement, cosa que indica que no signifiquen la part d'un tot, sinó que estan més lexicalitzats i apel·len a un referent exocèntric: *braç de mar, braç de riu, bec de gas, llengua de glacera, llengua de terra, mà de morter, boca d'incendis*.

Hi ha un altre grup de locucions nominals en què el nucli designa una part del cos amb significat literal i el complement és metafòric, per similitud d'aparença, com a *ull de vellut, cara de pa, galta de pa tou, pell de gallina*, o per una hipèrbole com a *ulls de puça* (petits).

La metonímia constitueix un altre procediment usual en la construcció de sintagmes nominals lexicalitzats. Un primer exemple el formen les denominacions d'espècies animals elaborades a partir de la designació d'una part del seu cos (nucli) que presenta un tret físic característic (complement): *bec de serra* (ocell ictiòfag de la família del anàtids), *bec d'espàtula* (ànec de cullerot), *bec de ferro* (variant de *durbec*, un ocell). En altres casos, la metonímia es refereix a la designació d'un òrgan humà complementat metafòricament amb un adjectiu per referir-se a algun tret psicològic, com *ull clínic* (persona intuïtiva) o *ull viu* (persona espavilada).⁴⁴

8.3.3.3 Les locucions eponímiques

Hem vist més amunt (vg. § 8.3.2.2) que els sintagmes eponímics són un recurs força productiu entre els llenguatges d'especialitat. Solen estar força arrelats a algunes disciplines científiques acadèmiques, com la medicina, la biologia, la física, la química o les matemàtiques: *la malaltia d'Alzheimer, el mal de Parkinson, les lleis de Mendel, el teorema de Pitàgores, la sal de Glauber, el principi d'Arquimedes, la síndrome de Down, el bacil de Koch, la constant de Curie, la condensació de Darzens, la llei de Faraday, l'equació de Maxwell, l'efecte Doppler, la cèl·lula de Del Rio Hortega, el cicle de Krebs, el corpuscle de Barr, el fragment d'Okazaki, el complex de Golgi, el pèndol de Foucault, la llei d'Ohm, la prova de Friedman, la campana de Gauss, el coeficient de correlació de Perason, el teorema de Bayes, el fascicle de His, el nòdul de Keith i Flack*. La construcció d'aquests sintagmes es basa en la combinació d'un genèric, que pot remetre a una unitat de mesura, a un element concret o a una abstracció, i el nom de l'investigador que el va fer conèixer. No s'han de confondre aquestes construccions amb altres termes que contenen un antropònim de referència cultural, com *el tendó d'Aquil·les*, per exemple.

Tot i que possiblement els sintagmes eponímics estiguin més relacionats amb els àmbits de recerca bàsica, la tecnologia també utilitza aquest recurs per designar tipus concrets d'un determinat mecanisme: *la politja de Koepe, la màquina de vapor de Watt, el motor Diesel, l'àncora de Danforth, l'aparell Wishbone, el telescopi de Newton*. A diferència dels anteriors, aquests epònims poden correspondre amb patents industrials o amb marques comercials registrades.

La redacció periodística sol crear sintagmes eponímics amb l'objectiu de posar en relació els fets que són notícia i els seus protagonistes o responsables. Es tracta de sintagmes neològics, que tenen una vida efímera lligada a l'actualitat de la notícia i que són variants econòmiques i expressives d'altres sintagmes més descriptius o

oficials: *el decret Boyer, la llei Bosnamm, l'efecte Lewinsky, el fenomen Ronaldo, el cas De la Rosa, les noies Almodóvar*. Notem que en aquestes locucions temporals el nucli té significat literal i que el complement eponímic no va precedit de cap preposició.

8.3.3.4 *Les locucions de base oracional*

En l'apartat dedicat a les estructures de les locucions nominals (vg. § 8.3.1.1), hem destacat que hi ha alguns sintagmes nominals construïts a partir de la nominalització d'una oració, com *l'ou com balla, un feina fuig, un si fa o no fa, can penja-i-despenja*. La característica comuna a totes aquestes locucions és la presència d'un verb flexionat, mentre que les divergències estan relacionades amb el tipus d'oració de base, el grau de lexicalització assolit i la selecció de determinants.

En aquest sentit, les oracions que són a la base de construccions locucionals d'aquest tipus corresponen a esquemes sintàctics diversos. Unes contenen esquemes directius, equivaldrien a ordres expressades amb un verb en mode imperatiu (un *no m'oblidis*) de vegades precedides per un vocatiu (un *feina fuig, mandra no em deixis*). El cas de *l'ou com balla*, relacionat amb la tradició cultural, tindria a la base un esquema oracional del tipus "*Mireu l'ou com balla!*", esquema força productiu en la sintaxi lliure, d'altra banda.⁴⁵ Una tercera estructura correspon a la nominalització d'oracions coordinades condicionals, com *un si fa o no fa, un si és o no és*. L'exemple *can penja-i-despenja* tindria el seu origen en una construcció de relatiu del tipus "*La casa on tot penja i despenja*".

El recurs de nominalitzar oracions és una possibilitat oberta de la gramàtica, mitjançant l'adjunció d'un determinant. Tot i amb això, no és gaire productiu lèxicament, perquè l'inventari de formes estables és força limitat. Això ens fa pensar que les oracions de base estan subjectes a restriccions fortes, com la limitació de llargada, la mínima presència d'elements entre el determinant i el verb i la inexistència de connectors

oracionals, excepte en el cas del *si* condicional.

El grau de lexicalització varia des de les locucions més lligades a la sintaxi lliure (*Les seves decisions sempre són un si és o no és; de diners, en tenim un si fa o no fa*) a paraules que tenen la necessitat de denotar noves realitats (*He comprat un no m'oblidis; Per Corpus, al pati de l'Ardiaca fan l'ou com balla*). La lexicalització d'algunes d'aquestes estructures ha tingut conseqüències fins i tot en el pla ortogràfic (*Hi posarà el vist i plau / el vist-i-plau / el vistiplau;*⁴⁶ *Li compraré un no m'oblidis/ un no-m'oblidis/ un nomoblidis*).

El procediment de determinació que facilita la nominalització de l'esquema oracional està en relació amb el grau de lexicalització de la locució, de manera que els sintagmes més lexicalitzats poden seleccionar indistintament un determinant definit o un indefinit (el vist-i-plau, el no m'oblidis, l'adéu-siau), mentre que els sintagmes amb un grau de lexicalització menor només admeten els determinants indefinits (*el si és o no és). Fixem-nos que l'exemple de *l'ou com balla* prefereix el determinant definit perquè designa una realitat única.

8.4 EXPRESSIONS LEXICALITZADES, NO REFERENCIALS

S'inclouen en aquest apartat les construccions fraseològiques, freqüents i força fixades per l'ús, molt relacionades amb el tipus de text en què apareixen. Es corresponen amb salutacions, elements d'introducció i cloenda d'un discurs, interrupcions de torn de paraula, expressions exclamatives, etc. En síntesi, es tracta de sintagmes o oracions breus que poden aparèixer autònomament o vinculades a altres oracions i que, a diferència de les locucions nominals que hem vist anteriorment (vg. § 8.3), tenen una motivació lligada a les funcions de llenguatge distintes a la referencial, la conativa, la fàtica o l'expressiva o emotiva. Inclouen des de les fórmules de cortesia i de protocol fins a expressions

equivalents a interjeccions.

8.4.1 Descripció

Des del punt de vista estructural, les expressions no referencials poden respondre al següents esquemes estructurals:

- (54)a SN = Det + N: *Quin dia! Quines penques! Quina llet!*
b SN = Det + N + SP: *La mare del Tano! La puta d'oros!*
c SN = Det + N + O_{Adj}: *La mare que et va parir, El déu que et va veure!*
d SN = Adj + N: *Bon dia, Benvolgut senyor, Honorable president*
e SN = N + conj + N: *Pit i fora! Llamps i trons!*
f SV = V + SAdj: *Estigui boneta; Maleït sigui!*
g O = *Ja cal que et calcis; Cames, ajudeu-me*

Com podem observar es tracta d'estructures força restrictives pel que fa a la inserció d'elements i que presenten una variació formal bastant limitada (*la mare que et va parir / la mare que et va fer / la mare que et va matricular*). La selecció lèxica que es produeix entre els elements de la construcció és força estricta, sobretot en exemples de fórmules de protocol, com *Molt Honorable President*, exclusiva per al president de la Generalitat de Catalunya, o la combinació dels adjectius *excel·lentíssim* i *magnífic* per a introduir protocol·làriament a un rector d'universitat. Altres seleccions estan condicionades pel significat o l'objectiu comunicatiu de l'expressió, com el desig de salut a *Estigui boneta*, i altres estan condicionades pel registre en què s'insereix el discurs (*Benvolgut senyor* en una carta formal / *Estimat amic* en una carta informal).

Aquests condicionants contextuals fan que les expressions menys autònomes s'ubiquin en determinades posicions dins d'un text, com els casos següents:

- (55)a Encapçalament del text: *Benvolgut senyor* (en una carta),
Reunits a... el dia... (en una acta o en un contracte)
- b Cloenda del text: *I ho firmo perquè consti a... el dia...* (en un certificat), *Excel·lentíssim i Magnífic Rector de la Universitat de...* (en una instància).

El caràcter fraseològic d'aquestes construccions queda reforçat en exemples en què, a més de restriccions formals i de funcionament discursiu, contenen elements que han quedat fossilitzats en estadis anteriors de l'evolució de la llengua: *Maleït siga! Mal haja!* Un situació similar es dona en els casos en què, per eufemisme o per pèrdua de referent, hi ha expressions fixades en una forma de la llengua oral, de difícil transcripció ortogràfica: *Mecassum ronda!, Mecassum déu!*

8.4.2 Classes d'expressions segons l'ús

Des de la perspectiva de la seva funcionalitat comunicativa, presentem la següent classificació, que només vol ser indicativa, i que segur que no cobreix la totalitat de funcions expressives que podem realitzar aquestes construccions fraseològiques:

- (56)a Fórmules de cortesia i salutacions: *bon dia, bon dia i bona hora, bona nit, bona nit i tapa't, bones tardes, bon vespre, estigueu bons, que Déu us beneeixi, que tingueu sort*
- b Fórmules protocol·làries fixades: *Excel·lentíssim i Magnífic Rector; Molt Honorable President; Il·lustre Senyora* (per a una diputada)
- c Exclamacions de sorpresa: *La mare del Tano; On s'és vist? Què dius ara? Com hi ha món!*
- d Exclamacions de desig: *Ja hi firmaria; Tant de bo!*
- e Exclamacions que indiquen la consecució d'alguna cosa: *Peix al cove! Justa la fusta! Àngela Maria! Ja era hora!*

- f Fórmules i exclamacions d'agraïment: *Moltes gràcies, Lloat sia Déu, Molt agràida*
- g Expressions irades i de reprovació: *Para el carro! Llamp del cel! I un bé negre! Maleït siga! Mal haja! Mal et moris!*
- h Expressions d'avís o de prevenció: *Ja cal que et calcis! Ja et pots arremangar!*
- i Expressions d'ànim: *Pit i fora! Cames, ajudeu-me! Amunt i crits!*

8.5. FRASEOLOGISMES ORACIONALS

8.5.1 Definició i descripció dels fraseologismes

Hem reservat la denominació fraseologisme per referir-nos a les estructures oracionals autònomes, que es corresponen amb les nocions de frases fetes, dites, màximes, proverbis, parèmies, refranys. Sense voler fer una descripció exhaustiva d'aquestes construccions, que depassaria l'objectiu d'aquest capítol, voldríem introduir els principals esquemes estructurals que segueixen i presentar, de forma sintètica, les principals característiques que ens permeten considerar-les unitats fraseològiques, és a dir unitats amb un cert grau de lexicalització.

Des del punt de vista formal segueixen els esquemes propis de la sintaxi, i fora d'algun cas que contingui algun element antic fossilitzat o bé algun element onomatopèic, no presenten estructures distintes a les de les oracions lliures del discurs. Els fraseologismes poden ser oracions simples (*Moltes palles fan un paller*), oracions juxtaposades (*Tal faràs, tal trobaràs*), oracions coordinades (*Sembraràs quan podràs i per Sant Joan segaràs*), i oracions subordinades (*Qui no vulgui pols que no vagi a l'era*). Algunes locucions, que hem vist en apartats precedents (vg. § 8.2.2.2 i 8.3), poden aparèixer coordinades, amb autonomia oracional i un cert significat de 'sentència moral', per la qual cosa podem

considerar-les també dins del fraseologismes (*Cara d'ovella i urpes de llop*, 'traïdor').

L'adquisició dels fraseologismes segueix un procés paral·lel al de les unitats lèxiques i al de les locucions, en el sentit que s'integren com un tot en la competència del parlant, encara que admetin un cert grau de variació. Estan formats generalment en la tradició literària, oral i escrita, i es transmeten, de manera repetitiva, en les interaccions quotidianes o a través de cançons, poemes o contes. Adonem-nos que són els fraseologismes familiars els que usem més espontàniament.

Els fraseologismes de base oracional presenten característiques comunes a la resta d'unitats fraseològiques, com són: la tendència a la fixació formal, que oscil·la entre la fixació extrema d'alguns exemples i la variació formal força productiva d'altres; la idiomàtica, perquè trasllueixen aspectes culturals peculiars, no sempre traduïbles a d'altres llengües; i el significat figurat, que generalment transmeten en forma de sentència moral.

Podem destacar, com a característiques diferencials d'aquest tipus de fraseologismes respecte de la resta d'unitats fraseològiques, la construcció de base oracional, a què abans fèiem referència, i l'estructuració binària tan productiva, que ens permet en l'apartat següent presentar alguns exemples.

8.5.2 Classes de fraseologismes

Un dels aspectes més freqüents entre els fraseologismes és la seva estructuració binària, en forma de coordinació, juxtaposició o subordinació d'oracions, o bé a través d'interaccions del tipus pregunta i resposta o comentari i contrapunt. Vegem-ne alguns exemples:

(57)a Coordinació i juxtaposició de sintagmes

Lo blat a l'era i la fam a la pastera

Cel rogent, pluja o vent

b Coordinació i juxtaposició d'oracions

Les mates tenen ulls i les parets tenen orelles

L'home vol la traïció, però no el traïdor

La taula que no té pa, fa plorar; i la taula que no té vi, fa patir

c Subordinació d'oracions

Qui paga, mana

Quan falta pa, bones són les coques

Si no plou pel febrer, mal va el graner

d Interaccions de pregunta-resposta

Què hi farem? Mala cara quan morirem

e Interaccions de comentari-contrapunt

Tinc set! Puja a la taula i beu a galet

Tinc gana! Menja't una cama

En el pot petit hi ha la bona confitura. I el verí!

Aquesta estructuració binària permet vehicular la funció pragmàtica d'emetre una sentència i alhora recórrer a cadenes que contenen rima que afavoreixen la memorització de tota la unitat. De fet, fins i tot, els fraseologismes que es corresponen formalment amb una oració simple solen aparèixer amb un element focalitzat o posat en una posició inicial per adquirir aquesta estructura binària: *D'homes valents, les fosses en van plenes; De desagraïts l'infern n'és ple.*

Notes

-
- ¹ Les estructures [N N] són a cavall entre la composició i la sintagmació, i en aquesta obra les hem inclòs en el capítol 7.
- ² Potser una de les diversitats més problemàtiques amb què s'enfronten els estudis fraseològics sigui el desgavell terminològic existent, de manera que autors contemporanis d'una mateixa tradició i llengua es refereixen a les mateixes seqüències amb denominacions distintes. A més, no hi ha definicions absolutes ni criteris clars que permetin distingir entre conceptes com els de *frase feta*, *frase proverbial*, *refrany*, *expressió fixa*, *estereotip*, etc.
- ³ S'hi inclouen les anomenades construccions amb verb de suport.
- ⁴ Models d'orientació lexicalista com la Gramàtica Lèxico-Funcional (LFG) de Bresnan i Kaplan (1982), la Gramàtica d'estructura sintagmàtica orientada al nucli (HPSG) de Pollard i Sag (1994), la Lèxico-Gramàtica de Gross (1975), per posar alguns exemples.
- ⁵ Com l'estructuralisme europeu, l'escola fraseològica russa, o autors contemporanis com Wotjak (1998) o Ruiz Gurillo (1997), per exemple.
- ⁶ El canvi històric d'un sintagma en una única unitat lèxica, com si fos un compost, lligat a un canvi de classe de mot, com en els casos de *qualsevulla* o *nogensmenys*, són exemples de processos de gramaticalització forta, paral·lels a les transformacions sofertes per alguns verbs auxiliars que han esdevingut morfemes de flexió verbals (Pérez Saldanya 1998), com el pas d'estructures d'infinitiu amb l'auxiliar haver cap a formes de futur simple (ex. *cantar he* vs. *cantaré*).
- ⁷ Relació d'inclusió semàntic entre una unitat lèxica, l'hiperònim, el camp significatiu del qual inclou una altra o unes altres unitats lèxiques, els hipònims o cohipònims, de menor extensió semàntica. També s'anomena *superordinació*. (Pérez Saldanya 1998:171).
- ⁸ Relació semàntica entre dues o més unitats lèxiques, denominades cohipònims, el significat de les quals està inclòs en el camp significatiu d'una altra unitat de major extensió, anomenada hiperònim. (Pérez Saldanya 1998: 68).

-
- ⁹ Funció associada a l'emissor del missatge, que apunta a una expressió directa de l'actitud del parlant davant d'allò que està dient. Tendeix a produir una impressió d'una certa emoció siga verdadera o simulada. (Pérez Saldanya 1998: 151).
- ¹⁰ Funció del llenguatge associada al contacte, que apareix en aquells missatges que serveixen sobretot per a establir, prolongar o interrompre la comunicació i per a comprovar que el canal de comunicació funciona. Així, oracions del tipus *M'escoltes?* (Pérez Saldanya 1998: 151).
- ¹¹ Funció del llenguatge associada al receptor (per tal com tracta de provocar-hi una determinada reacció). (Pérez Saldanya 1998: 151).
- ¹² Expressió d'ús corrent en la llengua; frase que té una forma estereotipada invariable, el significat de la qual no pot ser deduït del significat dels seus components. (*DIEC, frase, frase feta*).
- ¹³ Màxima, dita, d'ús popular, antiga, esp. que conté un ensenyament. (*DIEC, proverbi*).
- ¹⁴ Frase que en sentit directe o al·legòric, i generalment de forma sentenciosa i el·líptica, expressa un pensament a manera de judici en què es relacionen almenys dues idees. (*DIEC, refrany*).
- ¹⁵ Noteu que *perquè* és considerada una conjunció simple a causa de la seva ortografia, però que internament està formada per la preposició *per* i la conjunció *que*.
- ¹⁶ La preposició *malgrat* també prové d'un procés de gramaticalització d'una paraula composta (Adv + nom).
- ¹⁷ Aquest tipus de locució conjuntiva pateix habitualment interferències del castellà (**donat que, *degut a què*), ja que la selecció dels participis integrants és idiomàtica.
- ¹⁸ Les locucions conjuntives coordinants explicatives no tenen paral·lel entre les conjuncions simples, sinó que sempre es tracta de locucions de base verbal.
- ¹⁹ La locució conjuntiva *no només... sinó que (a més)* és considerada diversament en la bibliografia de referència, mentre que per a Badia (1994: 306) pertany al grup d'adversatives amb valor concessiu, Pérez Saldanya (1998) la inclou en el l'epígraf de conjuncions distributives.
- ²⁰ La locució posposada *per això* es pronuncia de manera relaxada

[pær]ò].

- 21 Habitualment algunes d'aquestes locucions, com *a prop de*, *a dins de*, són analitzades com a locucions adverbials habilitades com a preposicions amb l'adjunció de la preposició *de* (Badia 1994: 225).
- 22 Notem que, entre aquests exemples, hi ha casos de participis que funcionen com a adverbis, amb morfologia invariables: *llevat de*, *tret de*.
- 23 La locució *per amor de* presenta dues grans variants força més recurrents en registres col·loquials que la forma de referència: la interjecció constituïda per l'expressió fixada *Per l'amor de Déu!* i la forma reduïda i àtona *per mor de*, que ha perdut el contingut semàntic del seu nucli nominal i s'usa com a locució prepositiva, seguida de sintagma nominal amb significat causal (*per mor de la pluja*) o seguida d'infinitiu amb significat final (*per mor de fer estalvis*).
- 24 Hi podem afegir també les locucions *a ple estiu*, *a ple hivern*, *a ple dia*, *a plena nit*, molt restringides lèxicament.
- 25 Aquestes locucions prepositives regeixen un SN amb funció semàntica de tema i, alhora, des del punt de vista pragmàtic, indiquen una tematització.
- 26 Aquestes equivalències estan sotmeses a una certa variació geogràfica.
- 27 A més dels processos d'estandardització comercials i industrials, hi ha costums gremials que han fossilitzat certes mesures. Per exemple, en el ram dels forners quan es calcula el sou a partir de la producció, *un sac de farina* equival a 100 kg. encara que actualment els sacs de farina solen ser de 50 kg.
- 28 Ja que la substitució d'una locució per una altra infereix atributs propis d'un col·lectiu a un altre: *un ramat de persones* (dòcils), *una bandada de noies* (ràpides i sorolloses).
- 29 Aquest és un recurs molt sovintejat en els discursos d'especialitat.
- 30 En els exemples de locucions verbals, usem el lema en infinitiu quan por flexionar i reflectim directament la forma flexionada quan és defectiu total o parcial.
- 31 Noteu que aquesta expressió permet dues interpretacions: com a

locució, en el sentit de ‘fer riure’ i com a construcció causativa d’un sintagma lliure.

- ³² D’acord amb el criteri exposat més amunt, les locucions adverbials de caràcter fraseològic són analitzades a § 8.3.2.3.
- ³³ Altres casos de sintagmes adjectivals que no poden considerar-se locucions: *usat per professionals*, *pendent de liquidar*, *tendent a obrir-se*, *hàbil en informàtica*, etc.
- ³⁴ El significat oposat de l’estructura bo de INF correspon a la locució verbal *fer* de mal INF (*fa de mal dir-ho*, *fa de mal fer*, *fa de mal entendre*) i la variant *fer* mal de INF (*fa mal de dir*, *fa mal de fer*, *fa mal d’entendre*). Vg. § 8.2.3.1.
- ³⁵ Hi ha d’altres locucions adjectivals referides a colors, però l’estructura no correspon a una comparació, sinó que reflecteix una relació consecutiva (*rosa que l’amor li posa*) o d’origen (*verd d’esperança*).
- ³⁶ Aquí no hem inclòs els sintagmes nominals de temps (*aquest matí*, *aquesta setmana*, *aquell any*) que s’usen en funció adverbial.
- ³⁷ Ens referim aquí al sentit figurat per indicar que els adverbis *ací*, *allà*, d’aquestes locucions no s’usen com a dítctics.
- ³⁸ Locució adverbial que ha arribat a nominalitzar-se en expressions com *Fer un cara a cara*.
- ³⁹ En el cas de l’exemple *l’ou com balla* considerem que la paraula sintagmàtica s’ha generat a partir d’un fragment d’una oració exclamativa del tipus *Mireu l’ou com balla*, perquè, encara que una estructura com SN + conjunció + V no és un sintagma nominal
- ⁴⁰ La locució *no m’oblidis* es recull en els diccionaris com a denominació d’una flor (*nomoblidis*, DIEC), però popularment també es refereix a una mena concreta de braçilet, format per una cadena i una plaqueta on es grava el nom de la persona estimada. Probablement es tracta d’un calc del castellà.
- ⁴¹ Exemples manllevats del *Full de difusió de Neologismes* del TERMCAT i del Diccionari de paraules noves de l’Observatori de Neologia (Enciclopèdia Catalana).
- ⁴² Aguilar-Amat (1993) o Ruiz Gurillo (1997), entre d’altres.

-
- ⁴³ Ruíz Gurillo (1997)
- ⁴⁴ Habitualment aquestes locucions nominals s'insereixen dins de locucions verbals: *tenir un ull viu, tenir molt ull clínic*.
- ⁴⁵ *Mira com corre el lladre, mira la Maria com corre, guaita com balla aquesta parella, guaita els pares com ballen*, per exemple.
- ⁴⁶ La norma ortogràfica ha anat adaptant-se progressivament cap a formes que indiquen la màxima lexicalització: amb els formants separats, amb guionets o com una forma simple.